

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Το Εκκλησιαστικό Ζήτημα και η εφημερίδα *Αιών*
1838-1852**

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ

ΜΗΤΣΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2016

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Η εφημερίδα <i>Αιών</i>	7
Ιδεολογικό πλαίσιο	8
Κωνσταντίνος Οικονόμος	12
Θεόκλητος Φαρμακίδης	14
Κεφάλαιο 1	
Το Εκκλησιαστικό Ζήτημα πριν από την έκδοση του <i>Αιώνα</i>	17
Η επαναστατική περίοδος	17
Η έλευση του Όθωνα	20
Η ρύθμιση του Εκκλησιαστικού Ζητήματος	21
Το Ρωσικό Κόμμα	24
Κεφάλαιο 2	
Το Εκκλησιαστικό Ζήτημα κατά τα πρώτα χρόνια της προσωπικής διακυβέρνησης του Όθωνα	26
Οι ιεραπόστολοι	27
Τα <i>Καϊρικά</i>	31
Η Φιλορθόδοξος Εταιρία	35
Κεφάλαιο 3	
Εκκλησιαστικά ζητήματα στο Σύνταγμα του 1844	39
Οι προτάσεις προς την Εθνοσυνέλευση	40
Οι αντιδράσεις στα <i>Περί Θρησκείας</i> άρθρα	44
Το Εκκλησιαστικό Νομοσχέδιο	48
Τα <i>Μανούσεια</i>	50
Το <i>περί όρκου</i> ζήτημα	52
Κεφάλαιο 4	
Η «λύση» του Σχίσματος	54
Η προσέγγιση Αθήνας Πατριαρχείου	55
Τα σημεία τριβής της ενδοελλαδικής διαμάχης	56
Τα Εκκλησιαστικά Νομοσχέδια	61
Συμπεράσματα	63
Βιβλιογραφία	66

Εισαγωγή

Το Εκκλησιαστικό είναι ένα ζήτημα, η εμφάνιση του οποίου χρονολογείται στα προεπαναστατικά χρόνια και παράλληλα με τη γέννηση της ιδέας της Ελληνικής Εθνικής Παλιγγενεσίας. Ο ελληνικός εθνικισμός είχε σε μεγάλο βαθμό θρησκευτικό χαρακτήρα καθώς η ιδέα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων περνούσε μέσα από τη διαδικασία χειραφέτησης από το Οθωμανικό κράτος το οποίο κατηγοριοποιούσε τους υπηκόους του σε θρησκευτικές κοινότητες (Μιλλέτ). Παράλληλα με τα άλλα χαρακτηριστικά που προσδόθηκαν στον όρο Έλληνας, όπως για παράδειγμα η χρήση της ελληνικής γλώσσας, η ιδιότητα του χριστιανού ορθόδοξου ήταν απαραίτητη¹. Χαρακτηριστικό είναι το ότι με τη σταδιακή εξασθένιση της Οθωμανικής κεντρικής εξουσίας, και παράλληλα με την ανάπτυξη της εθνικής ιδέας στην Ευρώπη, άρχισαν να ενεργοποιούνται μηχανισμοί συγκρότησης ενός εθνικό-θρησκευτικού συνόλου γύρω από την Εκκλησία². Συνεπώς, η θρησκεία αποτελούσε εξ αρχής μια σημαντική παράμετρο στη διαδικασία συγκρότησης εθνικής συνείδησης και εθνικών στόχων.

Από την άλλη μεριά, η Ελληνική Επανάσταση ήταν ένα όραμα βασισμένο σε νεωτερικά θεμέλια. Πριν από την Επανάσταση το ζήτημα θίχτηκε μόνο σε επίπεδο απόψεων και πολιτικό-ιδεολογικών τοποθετήσεων, που άπτονταν των διαφωτιστικών (προτεσταντικής κυρίως απόχρωσης)³. Μορφές όπως ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραΐς ανέπτυξαν τις ιδέες τους σε αστικό περιβάλλον, ακολουθώντας νεωτερικά πρότυπα, άρα φιλελεύθερες και συνταγματικές αρχές. Σε αυτό το περιβάλλον γεννήθηκε η ελληνική εθνική ιδέα. Πέρα λοιπόν από μια ρομαντική εθνική διεκδίκηση η Επανάσταση αποτελούσε και επιταγή των καιρών, οι οποίοι, στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης, προέβλεπαν τη φιλελευθεροποίηση των κρατικών θεσμών και απέρριπταν το παραδοσιακό παρελθόν. Σε αυτή τη βάση έγινε σταδιακά κατανοητή η διαφοροποίηση των εθνοτήτων που ήταν ενοποιημένες μέσα στο Οθωμανικό

¹ Σκοπετέα, Έλλη, *Το Πρότυπο βασιλείο και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτροπο, Αθήνα 1988, σελ. 98

² Αναγνωστοπούλου, Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919: οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: από το μιλλέτ των ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Πεδίο, Αθήνα 2013, σελ. 23-24

³ Βαγγέλης Κεχριώτης, *Οι ιδεολογικές προϋποθέσεις των νέων χριστιανικών κρατών, Προβλήματα της Νεοελληνικής Ιστορίας, Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σελ. 27

κράτος και στα πλαίσια της ορθόδοξης κοινότητας. Υπό την επιρροή του Διαφωτισμού, δηλαδή, οι Βαλκάνιοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται πως, ναι μεν, έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό, την Ορθοδοξία, αλλά, με τα νέα δεδομένα που έφερε η εθνικιστική ιδεολογία, η ετερότητα μεταξύ τους όφειλε να επισημανθεί και είχε να κάνει σε μεγάλο βαθμό με τη γλώσσα⁴.

Στην περίπτωση της Ελλάδας ως παραδοσιακό παρελθόν νοούνταν η οθωμανική απολυταρχική διακυβέρνηση, καθώς επίσης και η κατηγοριοποίηση των Ελλήνων ως *Rum-Millet* (ελληνορθόδοξη θρησκευτική κοινότητα). Σε νεωτερικά πρότυπα οι λαοί θα έπρεπε να διαχωρίζονται με βάση την εθνική τους συνείδηση και όχι με βάση το θρήσκευμα τους, ενώ η θέση της Εκκλησίας θα έπρεπε να βρίσκεται κάτω από τη σκέπη του κράτους. Επίσης, μεταβλήθηκε και η προσέγγιση του παρελθόντος καθώς αυτή δεν ήταν πια θρησκευτική, αλλά βρισκόταν στη βάση του εθνικού προσδιορισμού. Οι Έλληνες δεν ήταν πια απλά κληρονόμοι της ορθόδοξης συνείδησης, αλλά του κλασικού πολιτισμού, κάτι που απαντούσε στο ερώτημα της ιστορικής συνέχειας⁵. Όλες αυτές οι διεργασίες γίνονταν, όμως, αντιληπτές από ένα εξαιρετικά μικρό κύκλο ανθρώπων καθώς ο αναλφαβητισμός και τα μέσα της εποχής επέτρεπαν σε πολύ λίγους να έχουν τη δυνατότητα, όχι μόνο να τις κατανοήσουν, αλλά ακόμα και να τις πληροφορηθούν. Συνεπώς το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού το οποίο αφορούσε η γέννηση του ελληνικού εθνικισμού είχε πλήρη άγνοια για τις διαφωτιστικές αυτές ιδέες αλλά και για το τι σήμαινε μια τέτοια αλλαγή. Με την ίδια λογική ήταν πολύ δύσκολο να αντιληφθεί ο μέσος ορθόδοξος υπήκοος του οθωμανικού κράτους ότι σε επίπεδο εθνικού κράτους η Εκκλησία είναι απλά ένας θεσμός που ελέγχεται εξ ολοκλήρου από αυτό και όχι μια μορφή εξουσίας και διοίκησης.

Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να εντοπίσει τη σημασία του εκκλησιαστικού ζητήματος σε πολλαπλά πλαίσια. Όταν η Αντιβασιλεία αποφάσισε να προχωρήσει στη μονομερή απόφαση της κήρυξης του αυτοκέφαλου αυτά αντικατοπτρίζονταν σε τρεις βασικούς άξονες: στην οργάνωση σύγχρονου δυτικότροπου κράτους, στη

⁴ Κιτρομιλίδης, Πασχάλης, «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013, σελ. 56-59

⁵ Κιτρομιλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σελ. 96

συγκρότηση εθνικής ταυτότητας και στην διεθνή θέση της χώρας. Αρχικά, το ζήτημα αφορούσε στην οργάνωση του κράτους το οποίο προσπαθούσαν να θέσουν υπό έλεγχο τα μέλη της Αντιβασιλείας. Κρατικοποιώντας την Εκκλησία κατάφεραν να ελέγξουν έναν από τους σημαντικότερους φορείς εξουσίας της προ-νεωτερικής οθωμανικής κοινωνίας. Επιπλέον, άγγιζε το ζήτημα του προσδιορισμού της Ελληνικής ταυτότητας. Ήταν καίριο το ερώτημα: «ποιοι είναι οι Έλληνες;». Με την ανεξαρτητοποίηση της Εκκλησίας επιχειρήθηκε να αποκλειστεί η ταύτιση των Ελλήνων με το ορθόδοξο Μιλλέτ κάτι που πιθανότατα θα αναιρούσε τον εθνικό χαρακτήρα του κράτους, κυρίως σε διεθνές επίπεδο. Τέλος, με την κήρυξη του αυτοκέφαλου διαφάνηκε η πρόθεση των υποστηρικτών του να μη συμμετάσχουν σε μια Ορθόδοξη Κοινότητα, κάτι που θα σήμαινε πως κυρίαρχο ρόλο στην εξωτερική πολιτική θα έπαιζε η Ρωσία. Αντιθέτως προσπάθησαν να προσεγγίσουν μια περισσότερο φίλο-δυτική πολιτική⁶.

Αυτοί οι παράγοντες που καθόρισαν το εκκλησιαστικό ζήτημα, παρήγαγαν μια διχοτόμηση στην ελληνική κοινωνία η οποία έγινε ξεκάθαρη πολύ περισσότερο μετά την κήρυξη του αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας (1833). Δυο διαφορετικές απόψεις για το Εκκλησιαστικό Ζήτημα προέκυψαν από αυτή τη διχοτόμηση. Εκείνοι οι οποίοι εναντιώθηκαν στον τρόπο με τον οποίο κηρύχθηκε το αυτοκέφαλο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανήκαν σε μια συντηρητική μερίδα πολιτικών και κληρικών. Αυτοί θεωρούσαν πως η ανεξαρτητοποίηση της Ελλαδικής Εκκλησίας, θα έπρεπε να επιτευχθεί μετά από συνεννόηση με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Πίστευαν πως με το να διακοπεί κάθε επαφή με το Φανάρι θα χανόταν η ενότητα του Ελληνισμού. Τα όρια του νέου ελληνικού κράτους, για εκείνους που υποστήριζαν αυτή την άποψη, ήταν προσωρινά και για να επιτευχθεί η διεύρυνσή τους θα έπρεπε το έθνος να λειτουργεί ως μια οντότητα, χωρίς να υπάρχει καμία ρήξη ανάμεσα στους εντός και εκτός συνόρων Έλληνες. Επίσης πίστευαν πως ο Ελληνισμός θα διατηρούσε την ενότητά αυτή μόνο μέσω της ενότητας της Ορθοδοξίας και πως θα έπρεπε για αυτό το λόγο να στηριχτεί διπλωματικά στη Ρωσία. Οι υποστηρικτές του αυτοκέφαλου, από την άλλη μεριά,

⁶ Πετρόπουλος, Ιωάννης, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σελ. 217

θεωρούσαν ότι εφόσον οι Έλληνες αμφισβήτησαν την οθωμανική εξουσία με την Επανάσταση, ήταν δεδομένο πως και η Ελληνική Εκκλησία θα έπρεπε να χειραφετηθεί από τη Μεγάλη Εκκλησία που αποτελούσε πτυχή της εξουσίας της Πύλης⁷. Σε καμία περίπτωση δεν αρνούνταν την επέκταση του ελληνικού κράτους. Έβλεπαν, όμως, ως ρεαλιστικότερη λύση τη μετέπειτα διεύρυνση των συνόρων, με όλα τα ζωτικά προβλήματα που το ταλάνιζαν. Επίσης, πίστευαν ότι το μέλλον της Ελλάδας θα εξασφαλιζόταν με την προσέγγιση των Δυτικών Δυνάμεων οι οποίες αποτελούσαν πρότυπο οργάνωσης σύγχρονου κράτους. Αυτοί αποτελούνταν από εκσυγχρονιστές πολιτικούς αλλά και κάποιους διαφωτιστές κληρικούς. Αυτή η διαμάχη λοιπόν δεν είχε μόνο χαρακτήρα θρησκευτικό και τήρησης, ή μη, των ιερών κανόνων. Πολύ περισσότερο, θα έλεγε κανείς, είχε χαρακτήρα πολιτικό.

Στην παρούσα εργασία θα γίνει μια παρουσίαση του Εκκλησιαστικού Ζητήματος, από την οπτική των συντηρητικών. Ο *Αιών*, όντας ο κύριος εκπρόσωπος της μερίδας αυτής, μπορεί να παρουσιάσει αναλυτικά τις όψεις του ζητήματος και να εκφράσει γνήσια τις απόψεις τους. Έτσι, θα γίνει κατανοητή η σημασία του ζητήματος και οι εννοιολογήσεις των κάθε επιμέρους θεμάτων που προέκυπταν και αφορούσαν το Εκκλησιαστικό. Πιο συγκεκριμένα, κάθε επεισόδιο του Εκκλησιαστικού Ζητήματος είχε έναν ή περισσότερους συγκεκριμένους λόγους που προέκυπτε. Φυσικά τα βασικά προβλήματα τα οποία κληρονόμησε η Ελληνική Εκκλησία από τις συνθήκες που επικράτησαν στην Επανάσταση και στα ταραγμένα χρόνια των εμφυλίων συγκρούσεων, ήταν σταθερά και είχαν διχοτομήσει την ελληνική κοινή γνώμη, όσο περιορισμένη και αν ήταν αυτή. Δηλαδή, όποιο και αν ήταν το ζήτημα το οποίο προέκυπτε, τα βασικά σημεία που προκαλούσαν αυτή τη διαμάχη ήταν διαχρονικά, στην περίοδο που εξετάζουμε, και βρίσκονταν πάντα στην επικαιρότητα, ανεξάρτητα από τη φύση του επιμέρους θέματος. Αυτά ήταν: η σχέση του κράτους με την Εκκλησία, το επίπεδο σχέσης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο γενικότερος χαρακτήρας του ελληνικού έθνους, ο οποίος εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό και από την επικράτηση της μιας ή της άλλης μερίδας. Θα γίνει, λοιπόν, προσπάθεια να αποσαφηνιστεί η σχέση μεταξύ των θρησκευτικών ζητημάτων που

⁷ Ματάλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία, οι περιπέτειες μιας σχέσης: από το Ελλαδικό στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σελ. 49

προέκυπταν με την πολιτική κατάσταση της εκάστοτε συγκυρίας. Η περίοδος που εξετάζεται αρχίζει από το ξεκίνημα της έκδοσης του *Αιώνα*, που ταυτίζεται σχεδόν χρονικά με το ξεκίνημα της προσωπικής διακυβέρνησης του Όθωνα, έως και τη λύση, κατά κάποιον τρόπο, του ζητήματος με την ψήφιση των νόμων που καθόρισαν την κατάσταση της Ελληνικής Εκκλησίας μέσα στο ελληνικό κράτος, μετά την αποκατάσταση της σχέσης και με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί, ότι, παρά το γεγονός ότι το Ελληνικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα είχε μια πολύ ευρύτερη επιρροή από τα στενά όρια του Ελληνικού Κράτους, η εργασία θα σταθεί στην εσωτερική διαχείριση του και στην πρόσληψη των απολήξεών του στην Ελλάδα. Δηλαδή, χωρίς να αγνοείται η σχέση του ζητήματος με εξωτερικούς παράγοντες, μέσα από την αρθρογραφία της εφημερίδας θα αναλυθεί, κυρίως, η ενδοελλαδική πτυχή του.

Η Εφημερίδα *Αιών*

Ο τύπος κατά την οθωνική περίοδο έπαιξε σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης παρά την περιορισμένη δυνατότητα ανάγνωσής των εφημερίδων, λόγω κόστους και αναλφαβητισμού. Από την αρθρογραφία τους δεν έλειψε η ενασχόληση με τα εκκλησιαστικά ζητήματα.⁸ Ο *Αιών* πρωτοστάτησε στις αναφορές σε αυτά. Στο Σημείο αυτό, λοιπόν, θεωρείται σκόπιμη μια συνοπτική παρουσίαση της εφημερίδας από τη σκοπιά της οποίας παρακολουθεί η παρούσα μελέτη το Εκκλησιαστικό Ζήτημα.

Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, όπως τη χαρακτήριζε ο υπότιτλός της, θεωρείται μια από τις σημαντικότερες και μαχητικότερες εφημερίδες της εποχής⁹. Την εξέδιδε ο Ιωάννης Φιλήμων από το 1838 έως το 1854 και ο γιός του Τιμολέων από το 1857 έως το 1888. Το φύλλο εκδιδόταν δυο φορές την εβδομάδα (Τετάρτη και Κυριακή).

⁸ Αντωναράκου, Ελένη, Αμπατζή, Ευρυδίκη, «Η Συμβολή της Τυπογραφίας και του Τύπου στην Εδραίωση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος και των Θεσμών, στη Διάδοση της Παιδείας και στην Κοινωνική Εξέλιξη (1833-1880)», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου ελληνισμού 1499-1999*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Στάικος, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2000, σελ. 231

⁹ Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού τύπου (1789-1922)», *Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια, ΕΙΕ Αθήνα 2005, σελ. 60

Ο εκδότης, αρθρογράφος και διευθυντής της εφημερίδας είχε αξιοσημείωτη συμμετοχή στην επανάσταση και είχε να επιδείξει σημαντικό συγγραφικό έργο με το *Δοκίμιον ιστορικό περί της Φιλικής Εταιρίας* (1834) και το *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως* (1859-1861). Η εφημερίδα ήταν προσκείμενη στο Ρωσικό Κόμμα και αποτελούσε όργανό του, ενώ πρωταγωνίστησε στην αντίοθωνική αρθρογραφία και ήταν ίσως η πιο μαχητική στο ζήτημα παραχώρησης συντάγματος από το βασιλιά. Προέβαλε πάντα την ορθοδοξία ως κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού κράτους και των Ελλήνων και ήταν κατά του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας. Στα εθνικά ζητήματα προέβαλλε την ανάγκη για διεύρυνση των συνόρων ενώ κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και την άγγλο-γαλλική κατοχή του Πειραιά το 1854 η εφημερίδα έκλεισε προσωρινά και ο εκδότης φυλακίστηκε λόγω της επιθετικής του αρθρογραφίας προς αυτή την πολιτική των Δυνάμεων. Αναφορικά με την αντιμετώπιση του Εκκλησιαστικού Ζητήματος, ο *Αιών* τάχθηκε με το μέρος των συντηρητικών. Σε κάθε ευκαιρία αρθρογράφησε υπέρ της ένωσης με το Πατριαρχείο και υπέρ της κατά το δυνατόν ευρύτερης ανεξαρτησίας της Εκκλησίας εντός του ελληνικού κράτους. Επίσης, έδωσε μάχη για την τήρηση των ιερών κανόνων της Ανατολικής Θρησκείας, τους οποίους αρνούσαν να ακολουθήσει κατά γράμμα η Αντιβασιλεία, ο Όθωνας και η εκάστοτε κυβέρνηση της Συνταγματικής περιόδου¹⁰.

Ιδεολογικό πλαίσιο

Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν, περιεκτικά κάποιες από τις βασικές ιδέες του Ρήγα και του Κοραή, ο ρόλος των οποίων στη θεωρητική συγκρότηση της εθνικής συνείδησης δεν μπορεί, παρά να λογιστεί ως σημαντικός.

Ο Αδαμάντιος Κοραής, γεννημένος στη Σμύρνη σε εμπορικό περιβάλλον και έχοντας ζήσει τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στη Δύση, ήρθε σε επαφή με το Διαφωτισμό. Επίσης, έζησε από κοντά τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και αποτέλεσε έναν από τους πρωτεργάτες του Ελληνικού Διαφωτισμού, μέσα από ένα μακροσκελές συγγραφικό έργο. Μέσω αυτών των επιρροών, ο Κοραής απέκτησε

¹⁰ Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Αιών», *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τόμος 1, ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σελ. 153-154

μια πολιτική ιδεολογία η οποία ήταν πολύ κοντά στο πρότυπο του Δημοκρατικού Πολιτεύματος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής¹¹. Στρεφόταν κατά της αναζήτησης μονάρχη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους από τους βασιλικούς οίκους της Ευρώπης, καθώς τους θεωρούσε σύμβολα απολυταρχικής διακυβέρνησης και καταδυνάστευσης των λαών¹². Όσον αφορά τα εκκλησιαστικά, στράφηκε κατά του κλήρου θεωρώντας ότι οι ιερείς εμπόδιζαν την ανάπτυξη της παιδείας στην Ελλάδα. Είχε, επίσης, την άποψη ότι δεν έπρεπε ο ελληνικός κλήρος να αναγνωρίζει τον Πατριάρχη, καθώς αυτός αποτελούσε όργανο της απολυταρχικής διακυβέρνησης του Σουλτάνου. Έκανε λόγο για ανεξιθρησκία στο ελληνικό κράτος, απορρίπτοντας, όμως, τον προσηλυτισμό των δυτικών. Όσον αφορά στην εκλογή των κληρικών, αυτοί θεωρούσε πως έπρεπε να εκλέγονται μεταξύ «των πεπαιδευμένων και των διαγόντων άμεμπτον βίον»¹³.

Ο Ρήγας Βελεστινλής, παρότι δεν ταυτίζει τις απόψεις του με αυτές του Κοραή, μιλούσε για μια Ελληνική Δημοκρατία, για λαϊκή κυριαρχία και για ίση αντιμετώπιση του Κράτους απέναντι σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως θρησκευματος. Σημαντικό είναι να αναφερθεί το γεγονός πως ο Ρήγας πίστευε σε ένα υπερεθνικό Κράτος. Δεν απέκλειε από αυτό κανένα έθνος και καμία θρησκευτική κοινότητα. Διέφερε δηλαδή σε σχέση τόσο με τη συντηρητική άποψη περί Γένους, όσο και σε σχέση με τους προοδευτικούς που ταύτιζαν το κράτος με το Έθνος. Ο Κλήρος κατέκρινε τις απόψεις του μέσω του Άνθιμου Σμύρνης αλλά και του ίδιου του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' ο οποίος διένυε την δεύτερη θητεία του στον Πατριαρχικό θρόνο¹⁴.

Επίσης, ένα πολύ σημαντικό ζήτημα αποτελούσε και η σχέση της Επανάστασης με τον Πατριάρχη, ο οποίος είχε την ιδιότητα του Οθωμανού αξιωματούχου. Η σχέση Πατριάρχη- Σουλτάνου ήταν σχέση εξάρτησης καθώς ο τελευταίος ανέβαζε και

¹¹ Δασκαλάκης, Απόστολος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1965, σελ. 527

¹² Δασκαλάκης, ο.π.,526

¹³ Δασκαλάκης, ο.π.,382

¹⁴ Πανταζόπουλος, Νικόλαος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρίας Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου- Ρήγα», 1998, σελ. 48-54

έπαυε τον πρώτο κατά το δοκούν¹⁵. Εκτός από υπάλληλος του Σουλτάνου ο Πατριάρχης ήταν και επικεφαλής του ορθόδοξου Μιλλέτ με το οποίο όμως δεν ήθελαν να ταυτίζονται οι επαναστάτες, καθώς κάτι τέτοιο θα αναιρούσε τον εθνικό χαρακτήρα του Αγώνα και τη ρήξη με το παρελθόν. Στην πραγματικότητα δεν θα μπορούσαν να συνεργαστούν με έναν εκφραστή της παραδοσιακής λογικής, όπως ήταν ο Πατριάρχης και εκείνος αντίστοιχα δεν θα δεχόταν την αμφισβήτηση της εξουσίας του, καθώς αυτή βασιζόταν στην οθωμανική εξουσία, εναντίον της οποίας επαναστατούσαν οι Έλληνες. Η στάση του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ απέναντι στην Επανάσταση είναι αμφιλεγόμενη και δεν αποτελεί ζήτημα της παρούσας μελέτης η αξιολόγησή του. Συνοπτικά, όμως, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τα γεγονότα ως εξής: εκ τω πραγμάτων ο αφορισμός των επαναστατών από τον Γρηγόριο δείχνει μια αρνητική στάση από μέρους του. Από την άλλη μεριά αυτή η πράξη θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως αποτέλεσε μια έσχατη προσπάθεια του Γρηγορίου να διασώσει την ελληνική κοινότητα της Πόλης από την οργή του Σουλτάνου. Στην πραγματικότητα λειτούργησε όπως άρμοζε στην διπλή του ιδιότητα. Απέτρεψε τους χριστιανούς από το να επαναστατήσουν, κάτι που δείχνει υποταγή στην Οθωμανική νομιμότητα, και από την άλλη προσπάθησε να προστατέψει το Γένος, όπως όφειλε ως θρησκευτικός και πολιτικός του ηγέτης¹⁶. Η εκτέλεση του Πατριάρχη και ο emphaticός τρόπος με τον οποίο αυτή πραγματοποιήθηκε, με εμφανή την προσπάθεια παραδειγματισμού του υπόλοιπου Γένους, τον κατέστησε εθνομάρτυρα. Η μη υποστήριξή του όμως στον ξεσηκωμό των Ελλήνων, παρότι γνώριζε αλλά δεν αποκάλυψε τους σκοπούς της Φιλικής Εταιρίας, τον στιγμάτισε ως πολέμιο των ελληνικών σχεδίων¹⁷. Επίσης κατηγορήθηκε πως πίσω από την εναντίωση του στον Αγώνα κρυβόταν η προσπάθεια διατήρησης της Οθωμανικής εξουσίας, κατ' επέκταση και η διατήρηση των δικών του προνομίων. Στην πραγματικότητα ο αφορισμός της Επανάστασης από τον Γρηγόριο Ε΄ διευκόλυνε την οικονομία της ρήξης με το οθωμανικό παρελθόν, άρα και με το Οικουμενικό

¹⁵ Frazee, Charles, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852*, Δόμος, Αθήνα, 1987, σελ. 15

¹⁶ Σκριβάνου, Ιωάννα, *Ο Συνοδικός Τόμος 1850: Όψεις της εθνικής μας ταυτότητας μέσα από τις εφημερίδες Αιών και Αθηνά, 1850-1852*, Εξαμηνιαία Εργασία για το Μεταπτυχιακό Σεμινάριο: «Ευρώπη, Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα», Αθήνα, 2006, σελ. 22

¹⁷ Frazee, ο.π.,41

Πατριαρχείο. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, κάτι τέτοιο μοιάζει ως μια φυσιολογική εξέλιξη καθώς δεν μπορούσε πρακτικά να συνυπάρξει και να συνεργαστεί ο παραδοσιακός θεσμός του Πατριαρχείου με την, εθνικού χαρακτήρα και νεωτερικών προτύπων, Ελληνική Επανάσταση.

Επίσης, είναι χρήσιμο να δούμε το Ελληνικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα και από μια ευρύτερη οπτική λαμβάνοντας υπ' όψιν την επιρροή των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της Επανάστασης. Λίγα χρόνια πριν, η Ιερή Συμμαχία (1815), η οποία αποτελούσε εγγύηση της σταθερότητας των μοναρχιών της Ευρώπης, είχε θεσπίσει και την αρχή της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό υποστηριζόταν από όλες τις Δυνάμεις αλλά υπέκρυπτε μια καχυποψία μεταξύ τους για τη διαχείριση του εξασθενημένου ισλαμικού κράτους. Η Ρωσία πάντα προσπαθούσε να αποκτήσει πρόσβαση στο Αιγαίο. Η Αγγλία και η Γαλλία ήθελαν να ελέγχουν τους εμπορικούς δρόμους της Ανατολής. Έτσι η προσωρινή διατήρηση του status quo της περιοχής αποτελούσε επιθυμία όλων¹⁸. Για το λόγο αυτό και η Ελληνική Επανάσταση ήχησε αρνητικά στα αυτιά της διεθνούς διπλωματίας, καθώς αποτελούσε απόπειρα διάσπασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μια αναταραχή στην περιοχή αποτελούσε πονοκέφαλο για όλους. Όμως οι πρώτες επιτυχίες των επαναστατών θορύβησαν, σταδιακά, κάθε μια από τις Δυνάμεις και όλες ενδιαφέρθηκαν να παίξουν το ρόλο του προστάτη ενός νέου χριστιανικού κράτους στην Ανατολική Μεσόγειο. Έτσι φτάνοντας στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου, όπου ο ρωσικός, ο αγγλικός και ο γαλλικός στόλος κατέστρεψαν τον τούρκο-αιγυπτιακό, έγινε το αποφασιστικότερο βήμα για την Ελληνική Ανεξαρτησία με την καθοριστική συμβολή των Δυνάμεων. Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου προέβλεπε την Αγγλία, τη Ρωσία και τη Γαλλία ως Προστάτιδες Δυνάμεις του νεοσύστατου κράτους.

Η διαμάχη για τον έλεγχο των ελληνικών πραγμάτων διεξήχθη σε πολλά μέτωπα μεταξύ τους. Ένα από αυτά ήταν το ζήτημα του μονάρχη, ο οποίος θα έπρεπε να είναι κοινώς αποδεκτός. Αντίστοιχο ήταν και το εκκλησιαστικό καθώς αυτό καθόριζε το βαθμό επιρροής κάθε μίας από τις Δυνάμεις. Η κρατικοποίηση της Ελληνικής

¹⁸ Driault, Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997, σελ. 325

Εκκλησίας απέκοβε τους Έλληνες από την υπόλοιπη ορθόδοξη κοινότητα και την επαφή τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο είχε στενές σχέσεις με τη Ρωσία. Η ιδιότητα των Ελλήνων ως ορθόδοξοι, από την άλλη μεριά, καθιστούσε σημαντική την επιρροή της Ρωσίας, σε μια εποχή μάλιστα που ο Τσάρος Νικόλαος Α΄ έπαιζε το ρόλο του προστάτη της ανατολικής θρησκείας. Έτσι εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι το Ελληνικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα συνδεόταν άμεσα τόσο με το Ελληνικό Εθνικό Ζήτημα, όσο και, σε ευρύτερο πλαίσιο, με το Ανατολικό Ζήτημα¹⁹.

Οι δυο αυτές αντιμαχόμενες πλευρές διατήρησαν αυτό το ενδοελλαδικό σχίσμα²⁰ για πολλά χρόνια, σχεδόν σε ολόκληρη την περίοδο βασιλείας του Όθωνα, το οποίο ανέκυπτε εκ νέου με κάθε ευκαιρία.

Και οι δύο πλευρές εκτός από τις πολιτικές παρατάξεις και προσωπικότητες που έπαιξαν το ρόλο τους στη διαμάχη, είχαν ως ηγέτες ανθρώπους της Εκκλησίας. Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος αποτέλεσαν τους βασικούς εκφραστές των δύο τάσεων για το μέλλον της Ελληνικής Εκκλησίας.²¹ Για την καλύτερη κατανόηση των θέσεων τους κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια παρουσίαση της ζωής και δραστηριότητας και των δύο, έτσι ώστε να γίνει αντιληπτός και ο βαθμός επιρροής τους.

Κωνσταντίνος Οικονόμος

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, όπως συνήθιζε να υπογράφει στα κείμενά του, γεννήθηκε στην Τσαριτσάνη της Θεσσαλίας στις 27 Αυγούστου του 1780. Ο πατέρας του, Κυριάκος, ήταν πρεσβύτερος και λόγιος, συνεπώς τον δίδαξε τα πρώτα του γράμματα ο ίδιος. Από μικρή ηλικία έλαβε εκκλησιαστική μόρφωση και στα 21 του χειροτονήθηκε διάκονος. Αργότερα έγινε ιεροκήρυκας και ξεκίνησε την ιεραποστολική του δραστηριότητα στις γύρω περιοχές και στη Μακεδονία. Αφού φυλακίστηκε για μικρό χρονικό διάστημα στα Ιωάννινα, λόγω του ότι κατηγορήθηκε πως συμμετείχε στην επανάσταση του Παπαευθύμιου Βλαχάβα,

¹⁹ Τρωιάνος, Σπύρος, Δημακοπούλου, Χαρίκλεια, *Εκκλησία και Πολιτεία, οι σχέσεις τους κατά το 19ο αιώνα (1833-1852)*, Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 123

²⁰ Ματάλας, 48

²¹ Τρωιάνος, Δημακοπούλου, ο.π., 122

επέστρεψε στην πατρίδα του και συνέχισε το εκκλησιαστικό του έργο, εμπλουτίζοντάς το και με φιλολογική δραστηριότητα, μεταφράζοντας κείμενα από την Αρχαία Ελληνική και τη Λατινική Γραμματεία. Το 1808 κλήθηκε στη Σμύρνη για να διδάξει σε δημόσια σχολή αλλά το πόνημα απέτυχε. Τελικά το 1810 κατάφερε μαζί με άλλους λόγιους να δημιουργήσει μια σχολή στη Σμύρνη που ονομάστηκε Φιλολογικό Γυμνάσιο. Ο Οικονόμος δίδασκε εκεί εκκλησιαστικά και φιλολογικά μαθήματα. Απέκτησε μεγάλη φήμη ως δάσκαλος και λόγιος και παράλληλα ήρθε σε επαφή με σημαντικές προσωπικότητες της εκκλησίας, μεταξύ άλλων και με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, κάτι που τον έκανε ευρύτερα γνωστό και αγαπητό στους κόλπους της. Το 1819 προσκλήθηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως να αναλάβει *«καθολικός Ιεροκήρυξ της τε Μεγάλης του Χριστού, και πασών των ορθοδόξων του Ελληνικού γένους εκκλησιών»*, κάτι που ήρθε να επιβεβαιώσει την αποδοχή της οποίας τύγχανε στην ορθόδοξη κοινότητα. Το 1821, όταν ξέσπασε η Επανάσταση, κατέφυγε στην Οδησό στην προσπάθειά του να αποφύγει τις διώξεις που προκλήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Λόγω της θητείας του στο Φανάρι η φήμη του ως δασκάλου και ιεροκήρυκα είχε φτάσει μέχρι τη ρωσική Αυλή. Ο Αυτοκράτορας Αλέξανδρος τον κάλεσε στην Πετρούπολη για να γράψει ένα φιλολογικό σύγγραμμα σχετικά με τη συγγένεια της Ελληνικής με τη Σλαβική γλώσσα. Στη ρωσική πρωτεύουσα αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερο σεβασμό και αφού δέχτηκε μεγάλες τιμές, όπως την ανακήρυξή του σε συνέταιρο στην Αυτοκρατορική γενική Ακαδημία και σύνεδρο στην εκκλησιαστική Ακαδημία της Πετρούπολης, έφτασε να απολαμβάνει ισόβιο μισθό από το ρωσικό κράτος. Το 1834 αποφάσισε να επιστρέψει στην Ελλάδα και αφού ταξίδεψε στη Ρώμη, όπου συναντήθηκε με τον πάπα Γρηγόριο ΙΣΤ΄, έφτασε στο Ναύπλιο. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, συνέχισε όμως να διαθέτει τη ρωσική υπηκοότητα και να λαμβάνει το μισθό του από την τον Αυτοκράτορα Αλέξανδρο. Στην Ελλάδα συνέχισε το φιλολογικό του έργο και συνδέθηκε με το Ρωσικό Κόμμα. Αποτέλεσε τον ιδεολογικό οδηγό των κατηγορών του αυτοκέφαλου και ήταν ο συνδετικός κρίκος της Αθήνας με την Πετρούπολη και το Φανάρι²². Έλαβε μέρος στη συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα, όντας πολέμιος του Νεόφυτου Βάμβα για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στη

²² Ματάλας, ο.π.,53

δημοτική. Πέθανε το 1857 στην Αθήνα και μέσω της διαθήκης του άφησε χρηματικά ποσά στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και στο σχολείο της πατρίδας του, Τσαριτσάνης²³.

Θεόκλητος Φαρμακίδης

Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης γεννήθηκε στο χωριό Νιμπεγλέρ (σημερινή Νίκαια) τη Θεσσαλία στις 25 Ιανουαρίου του 1784. Το κοσμικό του όνομα ήταν Θεοχάρης. Τα πρώτα του γράμματα τα διδάχτηκε στην πατρίδα του και συνέχισε τις σπουδές του στη Λάρισα. Το 1802 χειροτονήθηκε διάκονος και πήρε το όνομα Θεόκλητος. Το 1804 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη κοντά στον θείο του Παΐσιο, μετέπειτα Μητροπολίτη Σάμου και Θηβών, και φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1806 ταξίδεψε στο Ιάσιο της Μολδαβίας όπου εργάστηκε ως ιερέας και δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας. Κατά τον ρώσο-τουρκικό πόλεμο, όντας αυτόπτης μάρτυρας της καταπίεσης των Ρώσων στρατιωτών ανέπτυξε αντιπάθεια για αυτούς και τον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του ρωσικού κράτους, καθώς είχε ήδη αναπτύξει φιλελεύθερες ιδέες²⁴. Το 1811 πήγε στο Βουκουρέστι όπου χειροτονήθηκε πρεσβύτερος και στη συνέχεια στη Βιέννη, όπου εστάλη για να αναλάβει εκκλησιαστικά καθήκοντα. Στη Βιέννη εξέδιδε μαζί με τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη και τον Άνθιμο Γαζή την Εφημερίδα *Ο Λόγιος Ερμής*. Μέσω του εντύπου αυτού εξέφραζε τόσο τις ιδέες του περί αναγέννησης του έθνους όσο και τις εν γένει φιλελεύθερες ιδέες του, κυρίως μέσω των απόψεων του Αδαμάντιου Κοραή²⁵. Αφού απέκτησε μεγάλη φήμη λόγιου και ιερέα στη Δύση δέχτηκε πρόταση από τον φιλέλληνα λόρδο Γκίλφορντ να διδάξει στη νεοσύστατη Ιόνιο Ακαδημία στην Κέρκυρα. Για να βελτιώσει τις γνώσεις του πριν διδάξει, ο Φαρμακίδης ζήτησε από τον Γκίλφορντ να του χρηματοδοτήσει επιπλέον σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Γοτtingης, κάτι που ο λόρδος δέχτηκε. Όταν κηρύχθηκε η Επανάσταση εγκατέλειψε τις σπουδές του και επέστρεψε στην Ελλάδα μέσω Τεργέστης. Τον Ιούλιο του 1821 έφτασε στις Σπέτσες και από εκεί στην Τρίπολη όπου άρχισε να εκδίδει την πρώτη εφημερίδα στην Ελλάδα, την *Ευαγγελική Σάλπιγγα*, την εφημερίδα της προσωρινής

²³ Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι: των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Α' Κλήρος, 1872, σελ. 167-204

²⁴ Δημήτριος Μπαλάνος, *Θεόκλητος Φαρμακίδης*, Αθήνα 1933, σελ. 8

²⁵ Μπαλάνος, ο.π.,10

διοίκησης. Στη συνέχεια, συμμετείχε ως πληρεξούσιος στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, ενώ διετέλεσε μέλος του Αρείου Πάγου Ανατολικής Ελλάδας και έφορος παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδών. Όταν άρχισε να διαφαίνεται πως η Επανάσταση έσβηνε, μετέβη στην Κέρκυρα για να διατελέσει το έργο του ως διδάσκοντα στην Ιόνιο Ακαδημία. Εκεί δίδαξε από το 1823 ως το 1825 το μάθημα της δογματικής. Το 1825 επέστρεψε στην Ελλάδα και ανέλαβε εκ νέου εφημεριδογράφος της διοίκησης. Όταν έφτασε στην Ελλάδα ο Καποδίστριας, τον αντιπολιτεύτηκε έντονα θεωρώντας τον απολυταρχικό και καταδικάστηκε σε ένα χρόνο περιορισμό. Κατά την άφιξη του Όθωνα συναντήθηκε με τον Μάουρερ, μέλος της Αντιβασιλείας, με πρωτοβουλία μάλιστα του τελευταίου, με σκοπό να τον συμβουλευσει για τα ζητήματα της εκκλησίας. Μάλιστα οι κεντρικές ιδέες της κήρυξης του αυτοκέφαλου ανήκαν στον Φαρμακίδη. Διετέλεσε γραμματέας της Ιεράς συνόδου δυο φορές και καθηγητής της Θεολογικής και της Φιλοσοφικής σχολής. Αποτέλεσε τον κύριο εκφραστή της άποψης περί Αυτοκέφαλης Ελληνικής Εκκλησίας. Ήταν οπαδός μιας δυτικίζουσας πολιτικής, συνδέθηκε με το Αγγλικό Κόμμα, τάχθηκε υπέρ της υποταγής της εκκλησίας στο κράτος και με κάθε ευκαιρία λάμβανε θέση υπέρ των νεωτερικών του απόψεων. Σε πολλά ζητήματα συγκρούστηκε με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο και με τους οπαδούς του οι οποίοι τον κατηγορούσαν ότι διέδιδε προτεσταντικές ιδέες. Πέθανε στην Αθήνα το 1860 απομονωμένος, αφού είχε χάσει τόσο το κύρος όσο και τις πολιτικές του διασυνδέσεις²⁶.

Όπως φαίνεται λοιπόν από τη ζωή και τη δραστηριότητα των δύο αυτών λογίων, αμφότεροι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην παιδεία και διέπρεψαν στην εκκλησιαστική τους καριέρα. Παράλληλα θεωρούνταν αυθεντίες όσον αφορά τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Σίγουρα όμως είναι ξεκάθαρη η διαφορετική σκοπιά με την οποία έβλεπε ο καθένας το έθνος, το νεοσύστατο κράτος και τη θέση της εκκλησίας σε αυτό. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος δραστηριοποιήθηκε στη Σμύρνη, στο Φανάρι και την Πετρούπολη. Από την άλλη ο Θεόκλητος Φαρμακίδης ταξίδεψε στη Δύση, όπου εργάστηκε και ήρθε σε επαφή με τις Διαφωτιστικές ιδέες. Η δραστηριότητά τους πριν την ενασχόλησή τους με τα ελληνικά πράγματα καθόρισε

²⁶ Γούδας, ο.π.,205-244

εν μέρει την μετέπειτα πορεία τους, η οποία όμως επηρεάστηκε από τις πολιτικές εξελίξεις και τις ιδιαίτερες συνθήκες στη μακρά περίοδο της θρησκευτικής διαμάχης. Τόσο ο Φαρμακίδης όσο και ο Οικονόμος στήριξαν τις θέσεις τους στον πατριωτισμό και την εθνική τους συνείδηση. Ο Οικονόμος ως θιασώτης των συντηρητικών απόψεων θεωρούσε προδοσία κατά του Έθνους τη ρήξη με το Πατριαρχείο, καθώς κάτι τέτοιο αποτελούσε άρνηση των εθνικών στόχων και της Μεγάλης Ιδέας, η οποία μπορεί ακόμη να μην είχε αποκτήσει τον όρο αυτό, το περιεχόμενό της όμως, υπήρχε από τη σύλληψη της ιδέας της Ελληνικής Επανάστασης. Επίσης, θεωρούσε ότι η άρνηση των σχέσεων με το Πατριαρχείο αποτελούσε και άρνηση της σχέσης με το υπόλοιπο Γένος. Από την άλλη μεριά ο Φαρμακίδης πίστευε πως ο εθνικός χαρακτήρας του κράτους θα διασαλευόταν στην προοπτική μιας ενότητας με τα Πατριαρχείο και ενός ασαφούς, ορθόδοξου χαρακτήρα του κράτους που θα παρέπεμπε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μια απεχθή πτυχή της Ελληνικής Ιστορίας για τους εκσυγχρονιστές. Ποια αξία θα είχε η Επανάσταση εάν οι θεσμοί της απολυταρχικής Οθωμανικής εξουσίας μεταλαμπαδεύονταν και στο ελληνικό κράτος; Αντίστοιχα, αμφότεροι συγκρότησαν μια επιχειρηματολογία που στρεφόταν εναντίον της αντίπαλης μερίδας. Κατά τον Φαρμακίδη ο Οικονόμος και η ομοϊδεάτες του στρέφονταν κατά του Έθνους και των στόχων του. Αντίστοιχα, κατά τον Οικονόμο, η ομάδα Φαρμακίδη πρόδιδε την εθνική ιδέα, αποδεχόμενη το «ξενικό» αυτοκέφαλο²⁷. Είναι φανερό ότι οι απόψεις τους ταυτίζονταν με τις ομάδες στις οποίες ήταν αυτοί προσκείμενοι. Σε μεγάλο βαθμό, βέβαια, αυτοί οι δυο αποτελούσαν τους πνευματικούς και ιδεολογικούς ηγέτες των δυο πλευρών, οπότε καθόριζαν και τις θέσεις τους²⁸.

²⁷ Ματάλας, ο.π.,49

²⁸ Σκριβάνου, ο.π.,7-8

Κεφάλαιο 1

Το Εκκλησιαστικό Ζήτημα πριν από την έκδοση του *Αιώνα*

Πριν φτάσουμε στην περίοδο κυκλοφορίας του *Αιώνα* θα ήταν χρήσιμη μια επισκόπηση του εκκλησιαστικού ζητήματος και των πτυχών του από την Ελληνική Επανάσταση έως και τα πρώτα χρόνια της Αυτοκέφαλής Ελλαδικής Εκκλησίας. Με τον τρόπο αυτό θα γίνουν ευκολότερα κατανοητές οι συνθήκες που οδήγησαν στον Εκκλησιαστικό Καταστατικό Χάρτη του 1833 και στη διαμόρφωση της ιδιόμορφης κατάστασης μπροστά στην οποία βρέθηκε η ελληνική κοινή γνώμη, οι πολιτικές δυνάμεις και ο κλήρος.

Η επαναστατική περίοδος

Αρχικά, όπως ειπώθηκε παραπάνω, η ορθόδοξη ιδιότητα των Ελλήνων αποτελούσε, όχι μόνο σημαντικό, αλλά καθοριστικό παράγοντα στην ελληνικότητα. Στην ίδια την Επανάσταση ο κλήρος έπαιξε σπουδαίο ρόλο. Ποιος άλλος θα μπορούσε να εμπνεύσει το λαό πιο αποτελεσματικά από τον κλήρο, ο οποίος αποτελούσε προεπαναστατικά την ηγεσία του Γένους; Τα όπλα των επαναστατών ευλογούνταν από τους ιερείς, κάτι που καταδεικνύει το ρόλο της θρησκείας. Επίσης, η Επανάσταση, όσο και αν τονίζονταν τα εθνικά χαρακτηριστικά της, είχε αποκτήσει και χαρακτήρα ιερού πολέμου²⁹. Λαμπρότερο παράδειγμα επισκόπου που ηγήθηκε της Επανάστασης αποτέλεσε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ένας από τους σημαντικότερους κληρικούς εκπροσώπους της Επανάστασης στην Πελοπόννησο. Γενικά, σε όλα τα επαναστατικά κυβερνητικά σχήματα ο κλήρος είχε τη δική του εκπροσώπηση. Η μέριμνα για τα εκκλησιαστικά και η αντίληψη ότι αυτά αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα υπήρχε, αλλά όσο πλησίαζε η Επανάσταση το Εκκλησιαστικό Ζήτημα απασχολούσε όλο και λιγότερο τους ιθύνοντες, καθώς τα προβλήματα ήταν πολλά και οι συνθήκες αντίξοες. Έτσι, πολύ πιο πρακτικά ζητήματα βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη. Δεν έπαυε όμως να αποτελεί

²⁹ Frazee, ο.π.,38

θεμελιώδη παράγοντα της Επανάστασης σε θεωρητικό επίπεδο. Μια σειρά από παραδείγματα αμέσως μετά την κήρυξη της έδειξαν την απόφαση των επαναστατών να έλθουν σε ρήξη με το Πατριαρχείο. Χαρακτηριστικό είναι το ότι ήδη από την πρώτη εθνοσυνέλευση των Ελλήνων (Επίδαυρος, 1822) αναφέρθηκε ότι «η επικρατούσα θρησκεία εις την ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας», μια διατύπωση που έδειχνε την άρνηση οποιασδήποτε εξάρτησης από το Φανάρι. Επίσης, έπαψε να μνημονεύεται ο Πατριάρχης στις λειτουργίες, καθώς επίσης σταμάτησαν να στέλνονται και οι εισφορές που όφειλαν οι επαρχίες στο Πατριαρχείο³⁰. Ένα άλλο παράδειγμα ήταν η προσέγγιση προς το Βατικανό που πραγματοποίησαν οι Επαναστάτες. Μάλιστα η επαναστατική κυβέρνηση είχε εξουσιοδοτήσει τον Παλαιών Πατρών Γερμανό να θέσει στο τραπέζι ακόμη και την πιθανότητα άρσης του Σχίσματος Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας. Η Επανάσταση βρισκόταν σε τέτοιο σημείο που όλα έδειχναν ρευστά κάτι που φαίνεται από το ότι η κυβέρνηση και ο κλήρος που είχαν λάβει μέρος στον Αγώνα ήταν διατεθειμένοι να στραφούν προς τον Πάπα για να κερδίσουν την υποστήριξη των Δυνάμεων. Το Παπικό Κράτος όμως δεν είχε τη δύναμη εκείνη την περίοδο, εν μέσω της Ιερής Συμμαχίας, να αναλάβει μόνο του την υποστήριξη μιας επανάστασης εναντίον ενός νόμιμου ηγεμόνα. Επίσης, ο Πάπας Πίος Ζ΄ δεν μπορούσε να φανταστεί πως μια πιθανή ένωση της Ελληνικής Εκκλησίας με την Καθολική θα εύρισκε ερείσματα στον ελληνικό λαό. Τελικά, η προσέγγιση αυτή έληξε άδοξα αφού οι αντιπρόσωποι των Ελλήνων Επαναστατών δεν κατάφεραν να επιτύχουν να συναντηθούν με τον πάπα, με τη Ρώμη να τηρεί πλήρη ουδετερότητα απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση³¹. Όπως γίνεται αντιληπτό επικρατούσε μια πολύ εύθραυστη κατάσταση στην επαναστατημένη Ελλάδα. Φαίνεται πως ήδη η ελληνική ηγεσία ακροβατούσε ανάμεσα στην ανατολική ταυτότητα του έθνους, κάτι που βασιζόταν κυρίως στην ορθοδοξία, και στις δυτικές βλέψεις του οράματος της Επανάστασης που βασιζόταν στο Διαφωτισμό και τα δυτικά νεωτερικά πρότυπα πολιτικής σκέψης. Κάπως έτσι διαμορφώθηκαν οι δύο αντιλήψεις σχετικά με την Ελληνική Εκκλησία, τη διοίκησή

³⁰ Παπαγεωργίου, Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σελ. 343-345

³¹ Frazee, ο.π., 77-84

της και τις σχέσεις της με τις άλλες Εκκλησίες, δυτικές ή ανατολικές. Δύο αντιλήψεις που δεν είχαν να κάνουν μόνο με θρησκευτικές διαφωνίες, αλλά κυρίως με διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις³². Από την εποχή της Επανάστασης μέχρι και την επισήμοποίηση του αυτοκέφαλου, τα πράγματα δεν κύλησαν τόσο ξεκάθαρα μεταξύ μιας παραδοσιακής και μιας εκσυγχρονιστικής (δυτικοτρόπης) τάσης στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Όσο και αν σε θεωρητικό επίπεδο επικρατούσε μια τέτοια διχοτόμηση, στην πράξη ο Αγώνας πέρασε από τόσα στάδια, ώστε και το Εκκλησιαστικό Ζήτημα αμφιταλαντεύτηκε ανάλογα με τις συνθήκες. Σε μια γενική θεώρηση, πάντως, κινήθηκε σε μια λογική ανεξαρτησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Οι ειδικές συνθήκες που δημιούργησε ο επαναστατικός αγώνας έφεραν την εκκλησιαστική διοίκηση στη δικαιοδοσία της πολιτικής εξουσίας. Από το 1822 δημιουργήθηκε το Υπουργείο της Θρησκείας, πολιτικό όργανο που ασχολούνταν με τα εκκλησιαστικά. Πρώτος Υπουργός της Θρησκείας διετέλεσε ο Επίσκοπος Ανδρούσης Ιωσήφ³³. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, στην πρώτη εθνοσυνέλευση έγινε λόγος στη Θρησκεία. Στη δεύτερη (1823) έγινε προσπάθεια από τον Γερμανό και τον Ιωσήφ να τεθεί πιο σοβαρά το ζήτημα της εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσης, αλλά οι επιτακτικές ανάγκες του Αγώνα δεν άφηναν χώρο και χρόνο σε κάτι τέτοιο³⁴. Στην Τροιζίνα το 1827, στην Τρίτη Εθνοσυνέλευση, από όπου προήλθε και το ομώνυμο Σύνταγμα, ενσωματώθηκε μια παράγραφος που αναφερόταν στη Θρησκεία με την αναφορά επιπλέον ότι «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν». Υπήρχε δηλαδή μια διάθεση ανεξιθρησκίας η οποία πήγαζε τόσο από την πρότερη οθωμανική ανοχή στους αλλόθρησκους όσο και από τη δυτική προσέγγιση που ήθελε τα έθνη να καθορίζονται κυρίως από την εθνική και όχι από τη θρησκευτική τους συνείδηση.

Κατά την περίοδο κυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια έγινε μια προσπάθεια να γίνει πιο σαφής η εκκλησιαστική κατάσταση με τη σύσταση της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας. Κατά την ίδια περίοδο εστάλη από

³² Ματάλας, ο.π.,48

³³ Frazee, ο.π.,71,72

³⁴ Frazee, ο.π.,85

το Φανάρι μια επιστολή η οποία πρόσταζε τους επαναστάτες να επιστρέψουν στην οθωμανική νομιμότητα. Ο Κυβερνήτης απάντησε ότι δεν μπορούσε να υπάρξει καμία συζήτηση για το καθεστώς της Εκκλησίας που να έχει ως βάση θέσεις και συνθήκες του παρελθόντος και έτσι η ελληνική πλευρά και το Πατριαρχείο απομακρύνθηκαν ακόμη περισσότερο³⁵.

Είχε διαφανεί πλέον η διάθεση της κρατικοποίησης της Εκκλησίας, κάτι που κατέστη σαφές κατά την πέμπτη Εθνοσυνέλευση, όπου αποφασίστηκε η δημιουργία Εκκλησιαστικού Συμβουλίου «συγκροτούμενου εκ των Αρχιερέων του εντόπιου Κλήρου, εκλεγόμενου παρά της Νομοθετικής Εξουσίας και διοριζομένου υπό της Κυβερνήσεως». Το συγκεκριμένο Σύνταγμα δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην πράξη, το πνεύμα όμως κατά το οποίο είχαν διαμορφωθεί οι σχέσεις Εκκλησίας -Κράτους είχε μονιμοποιηθεί³⁶.

Η έλευση του Όθωνα

Η ενθρόνιση του Όθωνα ως ανώτατου άρχοντα του Ελληνικού Βασιλείου, έθεσε κάποια νέα δεδομένα στο εκκλησιαστικό ζήτημα επί τάπητος. Αρχικά, στο πρώτο του διάγγελμα ως Βασιλιά της Ελλάδας ο Όθωνας ανέφερε μεταξύ άλλων ότι θα «προστατεύω ευσυνειδώς την θρησκείαν σας». Αυτή η αναφορά δεν ήταν τυχαία. Έθετε σαφώς τα όρια της δικαιοδοσίας του Τσάρου ως προστάτη των Ορθοδόξων. Πλέον μοναδικός προστάτης των Ελλήνων πιστών της Ανατολικής Θρησκείας ήταν ο Βασιλιάς των Ελλήνων, αποκλείοντας δηλαδή οποιαδήποτε ανάμιξη της Ρωσίας στα ελληνικά πράγματα, πέρα από τις δικαιοδοσίες που της έδινε η ιδιότητα της ως μέλος της Τριπλής Προστασίας του Ελληνικού Βασιλείου (Αγγλικής, Γαλλικής και Ρωσικής). Πέρα όμως από τη διπλωματική πτυχή της, η αναφορά αυτή άπτονταν και του ζητήματος της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας, αρχηγός και προστάτης της οποίας ήταν πλέον ο Όθωνας³⁷.

Επίσης, το ζήτημα του δόγματος του Ηγεμόνα έθεσε ένα νέο πεδίο συζητήσεων και αντιμαχιών, κυρίως σε διπλωματικό επίπεδο. Η διαμάχη για την επιρροή στην

³⁵ Τρωιάνος, ο.π.,14-15

³⁶ Τρωιάνος, Δημακοπούλου,ο.π.,15

³⁷ Τρωιάνος, Δημακοπούλου,ο.π.,22-23

Ανατολική Μεσόγειο, σημαντικό παράγοντα της οποίας πλέον αποτελούσε και η επιρροή στην Ελλάδα, έθετε το ζήτημα αυτό σε περίοπτη θέση. Εκτός, όμως, από το διπλωματικό μέρος του ζητήματος, σημαντικό ρόλο έπαιζε και το δογματικό. Και πάλι στο επίπεδο της επιρροής, μια πιθανή προσέγγιση με το Βατικανό δεν ήταν και τόσο απίθανη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μετά από τη ρήξη της Ελληνικής Εκκλησίας με το Πατριαρχείο. Η Ελλάδα κατείχε μια ιδιαίτερα σημαντική γεωγραφικά θέση, μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Σημαντική τόσο πολιτικά όσο και θρησκευτικά. Έτσι η Ρωσία όταν η υποψηφιότητα του Όθωνα είχε προκριθεί, έθεσε το θέμα του δόγματος του Βασιλιά της Ελλάδας. Ο πατέρας του Όθωνα και Βασιλιάς της Βαυαρίας, Λουδοβίκος Α΄ υποστήριξε πως δεν θα μπορούσε να παρέμβει στη θρησκευτική συνείδηση του γιού του και πως αυτό το ζήτημα θα έπρεπε να μετατεθεί σε σχέση με τους απογόνους του. Τελικώς το ζήτημα έμεινε ανεπίλυτο και ασαφές ως προς τις προθέσεις του Όθωνα³⁸.

Επιπλέον, λόγω του ότι ο Όθωνας ήταν ανήλικος συγκροτήθηκε μια Αντιβασιλεία επιλεγμένη από τον Λουδοβίκο Α΄ και αποτελούμενη από Βαυαρούς αξιωματούχους: Τον κόμη Joseph Ludwig von Armansperg, τον Georg Ludwig von Maurer και τον Karl Wilhelm von Heideck. Ως αναπληρωματικό μέλος διορίστηκε ο Karl August von Abel. Μη γνωρίζοντας τα δεδομένα με τα οποία έρχονταν αντιμέτωποι οι Αντιβασιλείς, βασίστηκαν στις προτάσεις και συμβουλές των Υπουργών της Επικρατείας.

Η κατάσταση του κλήρου βρισκόταν σε απελπιστικό σημείο. Το κύρος των κληρικών είχε χαθεί, καθώς είχαν υποταχθεί στην πολιτική εξουσία. Οι ιερείς είχαν χάσει την αυτοδυναμία τους καθώς δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο κομμάτι της κοινωνίας αλλά είχαν διασπαστεί κάτω από τη σκέπη και των τριών κομμάτων³⁹.

Η ρύθμιση του Εκκλησιαστικού Ζητήματος

Εν μέσω των τεράστιων οικονομικών ζητημάτων που ήταν τα σοβαρότερα και τα πιο επιτακτικά⁴⁰, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, Υπουργός της Επικρατείας επί των

³⁸ Τρωιάνος, Δημακπούλου, ο.π.,24-30, Farzee,ο.π., 126-127

³⁹ Πετρόπουλος, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1982, σελ. 104

⁴⁰ Παπαγεωργίου, ο.π.,345

Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδείσεως, συνέταξε μια έκθεση προς την Αντιβασιλεία. Κύρια σημεία της έκθεσής του ήταν η ενημέρωση για την κατάσταση του κλήρου, αλλά και προτάσεις σύμφωνα με τις οποίες θα έπρεπε να προβλεφθεί ένας διακανονισμός της σχέσης με τα Πατριαρχείο και η σύσταση μιας αυτοκέφαλης και διαρκούς Ιερής Συνόδου. Για το σχεδιασμό του νέου καθεστώτος της Εκκλησίας ο Ρίζος Νερουλός πρότεινε τη σύσταση Επιτροπής επί των εκκλησιαστικών ζητημάτων⁴¹. Αρμόδιος της Αντιβασιλείας για τα εκκλησιαστικά ζητήματα ήταν ο von Maurer. Τα προβλήματα, εκτός από το καθεστώς σχέσης με το Φανάρι και με την πολιτική εξουσία, είχαν να κάνουν και με τη στελέχωση των Επισκοπών, πολλές από τις οποίες ήταν ακέφαλες. Ως ξεκίνημα στο ξεκαθάρισμα της υπόθεσης συστήθηκε μια επταμελής επιτροπή η οποία θα αποφάσιζε για τα πιο σημαντικά ζητήματα της Εκκλησίας. Το πιο φλέγον από αυτά ήταν η ανεξαρτησία ή όχι από το Πατριαρχείο. Ο Maurer ήταν υπέρ της αυτοκεφαλίας και γενικότερα των μεταρρυθμίσεων στην Εκκλησία, ενώ αναγνώριζε και την τραγική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο Κλήρος⁴². Έτσι, προβλέφθηκε η επιτροπή να αποτελείται από υποστηρικτές (κοσμικούς και κληρικούς) αυτής της τάσης έτσι ώστε να διασφαλιστεί η βούληση της Αντιβασιλείας και να αποκτήσει τη νομιμότητα της συναίνεσης από την ντόπια εκκλησιαστική και πολιτική ηγεσία. Για το λόγο αυτό, πρόεδρος της επιτροπής τοποθετήθηκε ο δυτικόφιλος, Σπυρίδων Τρικούπης. Μέλος της ήταν επίσης ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, από τους λίγους κληρικούς που τάσσονταν με το αυτοκέφαλο⁴³. Ο τελευταίος, σε συνεργασία με τον ομοϊδεάτη του, Μισαήλ Αποστολίδη έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο μετέπειτα εκκλησιαστικό καθεστώς, προσαρμοσμένοι σε μια δυτικότροπη, κοραϊκή εκδοχή περί Κράτους και Εκκλησίας. Η δραστηριότητα του Θεόκλητου Φαρμακίδη στο εξωτερικό και στην Ελλάδα, αναλύθηκε παραπάνω και από αυτή γίνονται σαφείς οι θέσεις του και η συμμετοχή του στην κήρυξη του αυτοκέφαλου. Το Καταστατικό που προέκυψε πάντως το 1833 από τις εργασίες αυτές, αποτέλεσε περισσότερο έργο του Maurer παρά της επιτροπής. Μάλιστα, ο ρόλος του Φαρμακίδη, χωρίς να απαξιώνεται, αναφέρεται περισσότερο στις δικές του πραγματείες και λιγότερο στις αρχειακές

⁴¹ Τρωιάνος, Δημακοπούλου, ο.π.,31-35

⁴² Maurer, Georg Ludwig von, *Ελληνικός λαός, μετάφραση Όλγα Ρουμπάκη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσος Βουρνάς, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, σελ. 499-500*

⁴³ Frazee, ο.π.,134

πηγές⁴⁴. Φυσικά, όπως ανέφερε και ο ίδιος ο Maurer, υπήρξαν αντιδράσεις από μέλη της κοινωνίας σε αυτές τις μεταρρυθμίσεις οι οποίες θεωρήθηκαν από την Αντιβασιλεία φιλρωσική προπαγάνδα⁴⁵.

Στις 23 Ιουλίου του 1833 εκδόθηκε ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδας. Αυτός ο κανονισμός έθετε την Εκκλησία υπό την, σχεδόν απόλυτη, κυριαρχία του κράτους. Στο πρώτο άρθρο αναφερόταν ότι κεφαλή της Εκκλησίας ήταν ο Ιησούς Χριστός, αρχηγός της ο Βασιλιάς και ότι αυτή ήταν αυτοκέφαλη. Φυσικά γινόταν αναφορά και στη δογματική ενότητα με όλες τις ομόδοξες Εκκλησίες. Έτσι, απέρριπτε κάθε υποταγή στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στα υπόλοιπα άρθρα κανονίζονταν τα της πενταμελούς Ιεράς Συνόδου, στην οποία ορίστηκε και βασιλικός επίτροπος, οποίος είχε το δικαίωμα βέτο στις αποφάσεις της. Επίσης, η κυβέρνηση θα διόριζε τα μέλη της Συνόδου κάτι που περιόριζε ακόμη περισσότερο τις δυνατότητές της. Σημαντικό είναι και το γεγονός ότι διαχωρίστηκαν οι εσωτερικές με τις εξωτερικές αρμοδιότητες της Συνόδου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να εξαρτώνται από την ερμηνεία που δινόταν το ποια ζητήματα θεωρούνταν εσωτερικής και ποια εξωτερικής φύσης για τη Σύνοδο, με σκοπό την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη παρεμβατικότητα του κράτους. Τέλος, απαγορευόταν στην Σύνοδο να αλληλογραφεί με οποιαδήποτε εξωτερική πολιτική ή εκκλησιαστική αρχή (όπως για παράδειγμα το Πατριαρχείο) χωρίς την έγκριση της κυβέρνησης⁴⁶. Ένα επιπλέον σημαντικό ζήτημα ήταν και η διαχείριση των μοναστηριών. Αποφασίστηκε να διατηρηθούν μόνο εκείνα που αριθμούσαν τουλάχιστον έξι μοναχούς. Όλα τα υπόλοιπα έκλεισαν και η περιουσία τους περιήλθε στη διαχείριση του κράτους με σκοπό να ενισχυθεί οικονομικά ο κλήρος και το εκπαιδευτικό σύστημα⁴⁷. Σχετικά με τα γυναικεία μοναστήρια, από αυτά διατηρήθηκαν σε λειτουργία μόνο τρία που απαρτιζόταν από τριάντα μοναχές.

Σε αυτά τα πλαίσια θεσμοθετήθηκε και καθιερώθηκε η θέση της Εκκλησίας στην Ελλάδα. Το γεγονός, επίσης, ότι η δικαιοδοσία της ταυτιζόταν με τα όρια του

⁴⁴ Τρωιάνος, Δημακοπούλου, ο.π.,41-42

⁴⁵ Maurer, ο.π.,501-502

⁴⁶ Farzee, ο.π., 145-149

⁴⁷ Παπαγεωργίου, ο.π.,349-350

κράτους, και όχι με την Ελληνορθόδοξη Εκκλησία, την καθιστούσε κρατικό διοικητικό θεσμό⁴⁸.

Το Ρωσικό Κόμμα

Ο *Αιώνας* αποτέλεσε όργανο του Ρωσικού Κόμματος και των συντηρητικών δυνάμεων. Έτσι, θα είναι χρήσιμη μια αναφορά στα βασικά συστατικά του κόμματος, έτσι ώστε να αποσαφηνισθεί η μερίδα της κοινωνίας την οποία εκπροσωπούσε. Πρόδρομο του αποτελούσε το Καποδιστριακό Κόμμα το οποίο ήταν το πρώτο κόμμα εθνικού επιπέδου. Η διάκριση μεταξύ τοπικού και εθνικού χαρακτήρα μιας πολιτικής ενότητας αποτελεί και διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό μεταξύ του κόμματος και της φατρίας. Η φατρία ήταν μια ένωση μεταξύ ισχυρών (κυρίως λόγω πλούτου ή δημόσιας θέσης) και λιγότερο ισχυρών οικογενειών, οι οποίες δεσμεύονταν με σχέσεις εξάρτησης, ενώ δεν ταυτίζονταν με κάποιο σχήμα αρχών ή ιδεών⁴⁹. Σίγουρα οι φατρίες κάποιες φορές αποτέλεσαν βάση κάποιου κόμματος αλλά δεν μπορούν να χαρακτηριστούν έτσι. Αντίθετα, το κόμμα είχε κάποια πολιτική τοποθέτηση ή έναν ιδεολογικό προσανατολισμό και ασχολούνταν με τα διάφορα ζητήματα σε εθνικό επίπεδο. Το Καποδιστριακό Κόμμα, και μετέπειτα Ρωσικό, είχε για πυρήνα του τους Ναπαίους. Σε τοπικό επίπεδο είχε ως επικεφαλής τον Κολοκοτρώνη στην Πελοπόννησο, τον Γκούρα στη Ρούμελη και τους Μέξη και Κολανδρούτσο στις Σπέτσες. Επίσης, μέλη του ήταν και Έλληνες της Διασποράς, κυρίως με βάση τη Ρωσία, αλλά και Ηπειρώτες, Επτανήσιοι, Μικρασιάτες και κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου. Το κόμμα είχε ιδιαίτερα μεγάλη συνοχή κυρίως μέσω του έντονου θρησκευτικού χαρακτήρα του, λόγω της ομοδοξίας με τη Ρωσία. Γύρω του συσπειρώθηκαν πολλά μέλη του κλήρου αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών, καθώς ο Καποδίστριας τους είχε προστατέψει κατά την περίοδο της εξουσίας του⁵⁰. Το κόμμα έχασε τη δύναμη του επί Αντιβασιλείας αλλά κατάφερε να διατηρήσει μια αξιοσημείωτη συνοχή, οποία

⁴⁸ Μανιτάκης, Αντώνης, *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το Κράτος- Έθνος*, Νεφέλη, Αθήνα, 2000, σελ. 24

⁴⁹ Πετρόπουλος, Ιωάννης, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, 66-67

⁵⁰ Πετρόπουλος, Ιωάννης, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, 68-69

φάνηκε χρήσιμη όταν το 1838 απέκτησε την πρωτοκαθεδρία στην ελληνική πολιτική.

Κεφάλαιο 2

Το Εκκλησιαστικό Ζήτημα κατά τα πρώτα χρόνια της προσωπικής διακυβέρνησης του Όθωνα

Κατά τα πρώτα χρόνια της προσωπικής διακυβέρνησης του Όθωνα παρατηρήθηκε μια προσπάθεια των δύο εκδοχών της Ορθοδοξίας, που είχαν διαμορφωθεί, να επικρατήσουν και να ασκήσουν την επιρροή τους τόσο στην Ιερά Σύνοδο όσο και στην Κυβέρνηση. Διάφορα επί μέρους ζητήματα παρουσιάστηκαν εκείνη την περίοδο σχετικά με το εκκλησιαστικό. Τα ζητήματα αυτά αφορούσαν κυρίως τη διασφάλιση της ορθής λειτουργίας της Εκκλησίας και της προστασίας από τη δυτική εισβολή. Οι συντηρητικοί σε αυτή τους την προσπάθεια είχαν την υποστήριξη του Φαναριού, που προσπαθούσε έμμεσα να ασκήσει επιρροή στα ελληνικά πράγματα, ενώ οι προοδευτικοί προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη διατήρηση των κεκτημένων από την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση και το αυτοκέφαλο.

Στο πολιτικό πεδίο, οι Ναπαίοι είχαν αποκτήσει μεγάλη ισχύ, καθώς πολλά μέλη τους είχαν τοποθετηθεί σε καίριες θέσεις στην κυβέρνηση. Κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας το Ρωσικό Κόμμα είχε παραγκωνιστεί. Αυτή η αντί-ρωσική στάση των Βαυαρών, όμως, συσπείρωσε το κόμμα και ενίσχυσε το, ήδη έντονο θρησκευτικό αίσθημα των Ναπαίων. Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με την αλλαγή του προσανατολισμού της εξωτερικής πολιτικής, που πλέον στρεφόταν περισσότερο προς τη Ρωσία, άλλαξε τις ισορροπίες στην πολιτική σκηνή. Επίσης, ο Όθωνας έβλεπε τη δημοτικότητά του να αυξάνεται, λόγω της ευρείας λαϊκής βάσης του Ρωσικού Κόμματος, κάτι που ενίσχυε την υποστήριξή του σε αυτό, ενώ προσπαθούσε να κατευνάσει και τις αντιδράσεις του σχετικά με την κατάσταση που είχε διαμορφώσει η Αντιβασιλεία στα εκκλησιαστικά, στην οποία οι Ναπαίοι είχαν αντιταχθεί σθεναρά. Τέλος, κάτι που φαίνεται πως επέδρασε θετικά στην αλλαγή στάσης του Όθωνα, ήταν και η έλλειψη έντονης ενασχόλησης του κόμματος με το ζήτημα της παραχώρησης Συντάγματος, εκείνη την εποχή, κάτι που διευκόλυne την κωλυσιεργία του σχετικά με αυτό.⁵¹ Αυτή η εύνοια του Βασιλιά προς το Ρωσικό

⁵¹ Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 334-337

Κόμμα δεν μεταφράστηκε σε αριθμητικό πλεονέκτημα του στις κυβερνητικές θέσεις, αλλά στην κατάληψη των σημαντικότερων από αυτές. Συγκεκριμένα ο Γεώργιος Γλαράκης ανέλαβε τη γραμματεία των Εσωτερικών και των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, ενώ ο Α. Πάικος διορίστηκε Γραμματέας επί της Δικαιοσύνης.

Ειδικότερα στην Εκκλησία οι *ρωσόφιλοι* είχαν αποκτήσει απόλυτο έλεγχο. Μάλιστα ο πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου είχε στενές σχέσεις με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο και τον συμβουλευόταν σε πολλά ζητήματα. Η ρωσική υπεροχή κατέστη σαφής όταν προέκυψαν θέματα που άπτονταν του εκκλησιαστικού.

Οι ιεραπόστολοι

Ήδη από την διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδας είχαν αρχίσει να καταφτάνουν στη Ελλάδα Προτεστάντες ιεραπόστολοι. Το ζήτημα είχε να κάνει με το βαθμό της ανεξιθρησκίας που είχε θεσπιστεί τόσο από τις Επαναστατικές Συνελεύσεις, όσο και από το Καταστατικό του 1833⁵². Οι ιεραπόστολοι, στο πλαίσιο της εξάπλωσης του Προτεσταντισμού και της συγκρότησης μιας παγκόσμιας Εκκλησίας, είδαν την Ελλάδα ως πόλο έλξης για αυτό το σκοπό. Προσπαθούσαν, να εδραιώσουν το δόγμα τους ανά την υφήλιο, αλλά και να προωθήσουν τη δυτική πολιτισμική ηγεμονία. Η πλειονότητα αυτών ήταν Αμερικανοί. Θεωρούσαν λοιπόν ότι οι Έλληνες, των οποίων την πολιτισμική κληρονομιά θαύμαζαν ιδιαίτερα, θα έπρεπε να διαφωτιστούν, καθώς η Ανατολική Εκκλησία στερούνταν εκσυγχρονιστικής αντίληψης. Επίσης διέκριναν το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των νέων στην Ελλάδα κάτι που τους καθιστούσε εύπλαστους στις προτεσταντικές διδασκαλίες⁵³. Οι αμερικανοί ιεραπόστολοι κινούνταν στην Ανατολική Μεσόγειο οργανωμένοι γύρω από την εταιρία A.B.C.F.M. (American Board of Commissioners for Foreign Missions). Ήταν μια εταιρία ιεραποστολικού χαρακτήρα η οποία ιδρύθηκε στην Αμερική το 1810. Οι ιεραποστολές της εταιρίας αφορούσαν το εξωτερικό και οι ιδρυτές της αρχικά είχαν εμπνευστεί τη διάδοση της χριστιανικής

⁵² Frazee, ο.π.,173

⁵³ Θαναηλάκη, Πόλλη, *Αμερική και Προτεσταντισμός: η "ευαγγελική αυτοκρατορία" και οι οραματισμοί των αμερικανών μισιονάριων για την Ελλάδα το 19^ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σελ. 31-32

πίστης στην Ινδία. Η προσπάθεια αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια απόπειρα, από τη μεριά των Αμερικανών, να αντισταθμιστεί η Αγγλική πρωτοκαθεδρία στη διάδοση του χριστιανισμού σε όλο τον κόσμο. Το γενικότερο ενδιαφέρον για τις ιεραποστολές και τη διάδοση του δυτικού πνεύματος σε περιοχές όπως η Ανατολική Μεσόγειος και η Ινδία, που αναφέρθηκε παραπάνω, πήγαζε και από ένα εμπορικό ενδιαφέρον το οποίο είχαν αυτές, λόγω γεωγραφικής θέσης. Η επιρροή που θα μπορούσαν να ασκούν στις περιοχές που θα καθιστούσαν πνευματικά εξαρτημένες, θα ήταν σημαντική και η παρουσία ανθρώπων της εταιρίας σε αυτές, καίρια⁵⁴.

Στον ελληνικό χώρο δημιούργησαν Ανώτερα Σχολεία τα οποία θα εκπαίδευαν νέους για να γίνουν δάσκαλοι, ιεροκήρυκες, αλλά και δημόσιοι υπάλληλοι. Επίσης, ανέπτυξαν και τη δημιουργία οικοτροφείων στα οποία οι μαθητές θα ήταν εσώκλειστοι. Με αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν την απομάκρυνση των τροφίμων από την ορθόδοξη οικογένειά τους κάτι που διευκόλυνε την αφοσίωσή τους στην προτεσταντική διδασκαλία⁵⁵.

Οι συντηρητικοί κληρικοί διαμαρτύρονταν καθώς θεωρούσαν πως η έλευσή τους αποτελούσε έναν υπόγειο τρόπο να εισάγουν τον Προτεσταντισμό στην Ελλάδα. Σε συνδυασμό με το χωρισμό με το Πατριαρχείο και τις νωπές ακόμη μέρες από την προσέγγιση με το Βατικανό την περίοδο της Επανάστασης, φαινόταν ιδιαίτερα επικίνδυνη αυτή η εξέλιξη. Συνεπώς, θεωρούσαν πως η δραστηριότητα των ιεραποστόλων ήταν κατά των νόμων, οι οποίοι απαγόρευαν τον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας⁵⁶. Η Ιερά Σύνοδος είχε ζητήσει από τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών, το 1834, να αναλάβει την έγκριση των κειμένων των ιεραποστόλων. Παράλληλα οι ίδιες ανησυχίες προέκυψαν και στο Φανάρι. Το 1835 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο Γρηγόριος ΣΤ' ο οποίος ήταν ιδιαίτερα δραστήριος και προωθούσε τα ρωσικά συμφέροντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Διατηρούσε και αυτός επαφές με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, ο οποίος αποτελούσε δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ του Πατριαρχείου και της Ιεράς

⁵⁴ Θαναηλάκη, ο.π., 48-50

⁵⁵ Θαναηλάκη, ο.π., 61

⁵⁶ Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 347

Συνόδου⁵⁷. Θορυβημένος και από την εισβολή πολλών «ετερόδοξων» κειμένων και ιεραποστολικών διδακτικών σχολείων στην επικράτειά του, ο Πατριάρχης σύστησε την Εκκλησιαστική Πνευματική Επιτροπή με σκοπό να λογοκρίνει τα έντυπα που αντέβαιναν στην ορθόδοξη πίστη⁵⁸. Το ίδιο διέταξε να κάνουν και οι υπόλοιποι Πατριάρχες και Μητροπολίτες. Επίσης, θεωρούσε πως την ίδια τύχη θα έπρεπε να έχουν και όλες οι μεταφράσεις της Αγίας Γραφής σε καθομιλούμενες γλώσσες.

Έτσι προέκυψε διαμάχη για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής από τον Νεόφυτο Βάμβα, η οποία εκδόθηκε από τη Βιβλική Εταιρία. Η εταιρία αυτή είχε εμφανιστεί στην Ελλάδα από το 1827 και αποτελούνταν Προτεστάντες Ιεραποστόλους⁵⁹. Ο Βάμβας ήταν διαφωτιστής λόγιος και θιασώτης μιας μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση, ενώ απολάμβανε την εκτίμηση των ιεραποστόλων. Ο Οικονόμος καταδίκασε τη μετάφραση κατηγορώντας τον συγγραφέα για προσπάθεια μετάλλαξης της Ελληνικής Εκκλησίας σε «προτεσταντίζουσα» με το να απλοποιεί το κείμενο και να αφαιρεί τα σχόλια των Πατέρων της Εκκλησίας⁶⁰. Ο Βάμβας απάντησε πως ο Οικονόμος και οι ακόλουθοί του προσπαθούσαν μέσω της επίκρισης αυτής να παρεμποδίσουν τη διάδοση της Αγίας Γραφής στους λιγότερο μορφωμένους ανθρώπους και να πετύχουν την επανένωση με το Πατριαρχείο θέτοντας την Ελλάδα και πάλι υπόδουλη στον Σουλτάνο⁶¹. Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης τάχθηκε με το μέρος του Βάμβα και η αντιπαράθεση αυτή ήταν ένα πρώτο δείγμα των αντιμαχιών που θα προέκυπταν στο μέλλον στην Ελληνική Εκκλησία και θα είχαν πάντα ως αντικείμενο τη θέση της στο Ελληνικό κράτος και τη φύση των σχέσεων της με το Φανάρι. Οι προοδευτικοί έβλεπαν τους ιεραποστόλους ως δασκάλους και φορείς της φιλελεύθερης ιδεολογίας, την οποία είχε ανάγκη η Ελλάδα του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου.⁶²

Το Πατριαρχείο με την ομάδα Οικονόμου ήταν συγκοινωνούντα δοχεία, έτσι το ζήτημα της εισβολής προτεσταντικών ιδεών στην Ανατολή απασχόλησε και τα ελληνικά εκκλησιαστικά πράγματα. Ο Οικονόμος όπως ειπώθηκε παραπάνω είχε

⁵⁷ Ματάλας, ο.π., 54

⁵⁸ Ματάλας, ο.π., 55

⁵⁹ Frazee, ο.π., 173

⁶⁰ Ματάλας, ο.π., 58

⁶¹ Ματάλας, ο.π., 58

⁶² Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 347

αντιδράσει στη μετάφραση της Αγίας Γραφής ανταποκρινόμενος στις προτροπές του Γρηγορίου⁶³.

Αργότερα θα έρθει και η σειρά του *Αιώνα* να ασχοληθεί με το ζήτημα αναφερόμενος στη δράση των ιεραποστόλων στην Ελλάδα. Ο *Αιώνας* ως εκπρόσωπος των φιλορθόδοξων ιδεών έβλεπε ως εχθρούς της χώρας τους ιεραπόστολους. Σε κύριο άρθρο του ασχολήθηκε για πρώτη φορά με αυτούς αναφέροντας ότι «Το μόνον έργον, το οποίον δύναται να αναδείξει ευεργέτας τούτους, είναι η διαδοσις της παιδείας δια του πολλαπλασιασμού των κλασικωτέρων και ωφελιμωτέρων Συγγραφέων, δια της ανεγέρσεως Σχολείων, και της μισθώσεως διδασκάλων Ελλήνων. Παν άλλο, θεωρούμενον εκτός του κύκλου τούτου, δεν είναι ελεύθερον υπονοίας, ουδέ θέλει είσθαι πώποτε ικανόν να αντισταθμίση τα μεγάλας δαπάνας των Εταιριών μ'ωφελείας αναλόγους». Στη συνέχεια του άρθρου παρότι ευγνωμονεί τους προτεστάντες για το φιλανθρωπικό τους έργο εφιστά την προσοχή για τυχόν θρησκευτικές απειλές αναφέροντας ότι «Οι Έλληνες δεν ηγνωμόησαν πώποτε εις τας φιλανθρωπίας των Αμερικανών, και νεαρά φέρουσιν εις την μνήμην των τα ευεργήματα τούτων επί του Πολέμου. Αλλ', αντί του να ευχαριστώνται ήδη ωφελούμενοι από τας θυσίας των, λυτούνται μάλιστα, ότι ανοίγεται εν τω μέσω αυτών ο σκανδαλώδης δρόμος των θρησκευτικών προσβολών...»⁶⁴. Είναι χρήσιμό να αναφερθεί ότι οι Έλληνες εκσυγχρονιστές της Εκκλησίας, όπως ο Φαρμακίδης και ο Βάμβας αντιμετώπιζονταν από τον *Αιώνα* και τους φιλορθόδοξους με το ίδιο τρόπο. Οι ιεραπόστολοι με το κάλυμμα της φιλανθρωπίας και της διδασκαλίας προσπαθούσαν να επιβάλουν τις προτεσταντικές ιδέες, σύμφωνα με αυτούς. Αντίστοιχα η ομάδα Φαρμακίδη με τις καινοτομίες δυτικών προτύπων που εισήγαγαν στην Ελληνική Εκκλησία και με τη ρήξη με το Πατριαρχείο θεωρούνταν ότι υπονόμευαν την ανατολική ταυτότητα το έθνους και της θρησκείας τους. Από αυτή την ταύτιση προέκυψε και το δίπολο Ανατολή- Δύση στο εσωτερικό των ελληνικών εκκλησιαστικών ζητημάτων. Αυτή η καχυποψία των φιλορθόδοξων λάμβανε χώρα σε όλα τα επίπεδα και διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο που εξετάζεται. Σημαντικότεροι, ιεραπόστολοι ήταν οι Joan King

⁶³ Ματάλας, ο.π.,53-56

⁶⁴ *Αιών*, 30-10-1838

και το ζεύγος John και Francis Hill. Τόσο ο King όσο και το ζεύγος Hill ίδρυσαν σχολεία στην Αθήνα. Η δραστηριότητά τους δεν πέρασε απαρατήρητη και προκάλεσε αντιπαραθέσεις τα επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα, το 1842 ο *Αιών* εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του John Hill και της λειτουργίας του παρθεναγωγείου θεωρώντας πως προσπαθούσε να εισάγει τον προτεσταντισμό στην ελληνική κοινωνία. Χαρακτηριστικά ανέφερε σχετικά με τις παρεμβάσεις των Προτεσταντών ότι «Η Ανατολική του Έλληνας Εκκλησία ούτε επέμβει ποτέ εις τα του κόσμου, ούτε εξέκλινεν εις τας τρομεράς των λατρευτών των άλλων Αιρέσεων του χριστιανισμού καταχρήσεις». Συνεχίζοντας αναφέρθηκε στο ζεύγος θεωρώντας ότι «προτίθεται να χειραγωγήσει την Ελλάδα το ΣΕΜΙΝΑΡΙΟΝ των Κυρίων Χιλ! ιδού η δια τόσων ξενικών αποστολών, η δια τόσης δαπάνης και δια τόσης δισποράς βιβλίων ετεροδόξων θηρευομένη σ υ γ χ ώ ν ε υ σ ι ς τ η ς Ε λ λ η ν ι κ ή ς ε ι ς τ η ν Ε π ι σ κ ο π ι κ ή ν Ε κ κ λ η σ ί α ν !». Τέλος, επέστησε την προσοχή στους Έλληνες πολίτες απευθυνόμενος προς αυτούς: «Εάν δε υπάρχητε τέκνα πιστά της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, εάν πνήητε αίσθημα εθνικόν, εάν σέβησθε υμάς αυτούς, εις ουδέν άλλο προσδοκόντες ειμί εις μόνον το αληθές, μόνον ευεργετικόν, μόνον προοδευτικόν και αιώνιον Ελληνικόν Δόγμα, πως ανέχεσθέ τινες προδίδοντες το προορισμόν αυτού δια της ετεροδιδασκαλίας των τέκνων υμών, και μάλιστα των κορασίων;».⁶⁵

Αντίστοιχα οι συντηρητικοί στράφηκαν και κατά του ιεραποστόλου Joan King. Η Σύνοδος σε αυτή την περίπτωση καταδίκασε τα γραφόμενα του Αμερικανού ιεραπόστολου και ο *Αιών* δημοσίευσε την απόφαση της ικανοποιημένος από αυτή.⁶⁶

Τα Καϊρικά

Ένα από τα πρώτα επεισόδια που έλαβαν χώρα στον εκκλησιαστικό χώρο και έφεραν σε μετωπική σύγκρουση την ομάδα Φαρμακίδη με εκείνη του Οικονόμου ήταν τα Καϊρικά, ζήτημα που άπτονταν του δογματικού αλλά είχε πολιτικές απολήξεις.

⁶⁵ *Αιών*, 22-3-1842

⁶⁶ *Αιών*, 25-8-1845

Ο Θεόφιλος Καΐρης, ιερομόναχος, γεννημένος στην Άνδρο, είχε σπουδάσει στη Δύση (Πίζα και Παρίσι) και είχε επηρεαστεί από τον Αδαμάντιο Κοραή και το Διαφωτισμό. Αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους και πιο καταρτισμένους εκπροσώπους της Εκκλησίας στον ελληνικό χώρο. Είχε έρθει, επίσης, σε επαφή με τη δυτική φιλοσοφία από την οποία είχε επηρεαστεί έντονα. Μετά από πολλή μεγάλη προσπάθεια, κατάφερε τον Σεπτέμβριο του 1835 να συστήσει στην Άνδρο ορφανοτροφείο με σκοπό την περίθαλψη και διδασκαλία των ορφανών παιδιών των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης⁶⁷. Μεταξύ άλλων, Αμερικανοί ιεραπόστολοι συνέδραμαν σε αυτή την προσπάθεια του Καΐρη⁶⁸. Η διδασκαλική του ικανότητα κατέστησε το ορφανοτροφείο τόσο αξιοσημείωτο που προσέλκυσε το ενδιαφέρον όχι μόνο ορφανών παιδιών, αλλά και πλουσίων, και όχι μόνο Ελλήνων. Πολλοί έστειλαν τα παιδιά τους στην Άνδρο για να διδαχτούν από τον Καΐρη⁶⁹. Η παιδεία που είχε λάβει, όμως, και η επαφή του με τη φιλοσοφία και το Διαφωτισμό τον είχε καταστήσει ανήσυχο πνεύμα και τον παρότρυνε να αμφισβητεί την απόλυτη φύση των δογμάτων, παρότι η θρησκευτικότητα του χαρακτήρα του δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Ο ίδιος μάλιστα, θεωρούσε τον εαυτό του περισσότερο φιλόσοφο παρά θεολόγο⁷⁰. Στο ορφανοτροφείο δίδασκε μεταξύ άλλων και θρησκευσιολογία. Η μη παραδοσιακή θεολογική του διδασκαλία, όμως, τον κατέστησε ύποπτο για ιδρυτή νέας θρησκείας, της Θεοσέβειας. Η Θεοσέβεια πράγματι ήταν ένα ηθικοθρησκευτικό σύστημα δικής του έμπνευσης, το οποίο παρέπεμπε στο θεϊσμό. Ο ίδιος θεωρούσε φιλοσοφικό και όχι θρησκευτικό το περιεχόμενό της⁷¹. Είχε επηρεάσει, όμως, τόσο πολύ τους μαθητές του που η Θεοσέβεια απέκτησε ερείσματα και έγινε γνωστή πέρα από τα στενά όρια της Άνδρου. Αυτή η δυτικότερη θεολογική διδασκαλία του Καΐρη αφύπνισε τόσο τη συντηρητική μερίδα του ελληνικού κλήρου όσο και το Φανάρι, το οποίο βρισκόταν τότε σε εγρήγορση από τη γενικότερη εισβολή δυτικών ιδεών στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μη μπορώντας να ελέγξει πια άμεσα το ελληνικό ποιόνιο ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄ και έχοντας θορυβηθεί από τη δυτική απειλή

⁶⁷ Πασχάλης, Δημήτριος, *Θεόφιλος Καΐρης*, εισαγωγή Βασίλειος Κύρκος, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 1996, σελ. 53

⁶⁸ Πασχάλης, ο.π., 54

⁶⁹ Πασχάλης, ο.π., 74

⁷⁰ Κύρκος, Βασίλειος, Εισαγωγικό κείμενο στο: Πασχάλης, Δημήτριος, *Θεόφιλος Καΐρης*, σελ. 25

⁷¹ Πασχάλης, ο.π., 91

και στο χώρο της δικής του δικαιοδοσίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είχε θέσει σε λειτουργία ένα είδος λογοκρισίας σχετικά με τα κείμενα που αντέβαιναν στην ορθόδοξη πίστη. Όταν λοιπόν ο Καΐρης εξέδωσε το έργο του με τίτλο *Επιτομή Θεοσεβικής διδασκαλίας* ξεκίνησε μια έντονη δραστηριότητα με σκοπό να σταματήσει τη διάδοση του. Οι συντηρητικοί της Ελλάδας συσπειρωμένοι γύρω από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, ο οποίος αξίζει να σημειωθεί ότι θαύμαζε τον Καΐρη για τη βαθιά μόρφωση και τη φιλανθρωπία του, και με αιχμή του δόρατος τον *Αιών* καταδίκασαν αμέσως την Καϊρική διδασκαλία. Ο *Αιών* σε κύριο άρθρο του εξαπέλυσε επίθεση στον θεμελιωτή «του εν Άνδρω Ορφανοτροφείου». Αφού αναφέρθηκε στις βασικές αρχές του *θεισμού*, κάτι που παρέπεμπε στις ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, («θεισμός είναι η λατρεία του Υπέρτατου Όντος»), ταύτισε τη διδασκαλία του με τη «φυσική φιλοσοφία» και θεώρησε πως «εισάγη ως νεοφανή τα παμπάλαια, και ως υψηλής σοφίας νέα γεννήματα τα παρά διαφόρων παλαιών και νέων σοφών κατακεραυνωθέντα και περιφρονηθέντα συστήματα»⁷². Επίσης, κατηγορήσε τον Καΐρη για προδοσία τόσο προς το ελληνικό έθνος («ποίον δεικνύει πατριωτισμόν, αποχωρίζων ούτω, μη γένοιτο! τους Έλληνας από την λοιπήν ολομέλειαν του Έθνους»), όσο και προς την ορθοδοξία («Αρνούμενος την ιεράν του Ιησού Χριστού Θρησκείαν»)⁷³. Τέλος, αναρωτήθηκε «τι έπραξε μέχρι τούδε η Ιερά Σύνοδος και ο επί των Εκκλησιαστικών Γραμματεύς; Διατί ημέλησαν να προσέξωσιν εις την ανατρεπτικήν των κοινωνικών μας στοιχείων διδασκαλίαν του εν Άνδρω Ορφανοτροφείου;»⁷⁴ επιρρίπτοντας ευθύνες και στη μη άμεση αντίδραση του κλήρου και της πολιτείας, με αναφορά και στο Γραμματέα της Συνόδου, Θεόκλητο Φαρμακίδη. Μετά από αυτές τις αντιδράσεις η Ιερά Σύνοδος ανέλαβε δράση και ζήτησε, μέσω γράμματος, από τον Καΐρη να εξηγήσει τις απόψεις του. Εκείνος απάντησε πως η διδασκαλία του άπτονταν της φιλοσοφικής επιστήμης και όχι της θεολογίας και προσπάθησε να αποφύγει οποιαδήποτε κατηγορία περί αιρετικών απόψεων. Η Ιερά Σύνοδος δεν ικανοποιήθηκε από τις απαντήσεις του Καΐρη και σε συνδυασμό με την εγκύκλιο που εξέδωσε ο Γρηγόριος ΣΤ', στην οποία καταδίκασε τη *Θεοσέβεια*, η ελληνική

⁷² *Αιών*, 6-8-1839

⁷³ *Αιών*, 6-8-1839

⁷⁴ *Αιών*, 6-8-1839

κυβέρνηση πείστηκε να συλλάβει τον Καΐρη και να τον «δικάσει» ενώπιον της Ιεράς Συνόδου. Εκεί, υποστήριξε πως δίδασκε φιλοσοφία και όχι θεολογία, ενώ αρνήθηκε να δώσει ομολογία πίστης⁷⁵. Ο μόνος που τον υποστήριξε ήταν ο Φαρμακίδης και τελικά ο ιερέας της Άνδρου καθαιρέθηκε και εξορίστηκε σε μοναστήρι στη Σκιάθο. Ο *Αιώνας* χαιρέτησε με ικανοποίηση την απόφαση της Ιεράς Συνόδου και σε άρθρο του ανέλυσε ολόκληρη την εξέλιξη του επεισοδίου δημοσιοποιώντας την αλληλογραφία του Καΐρη με την Ιερά Σύνοδο και τις σχετικές ανακοινώσεις-αποφάσεις της τελευταίας και της Γραμματείας Εκκλησιαστικών⁷⁶. Οι προοδευτικοί αντέδρασαν στον τρόπο με τον οποίο σύρθηκε ο Καΐρης σε δίκη, ενώ κατηγόρησαν την Ιερά Σύνοδο για ιεροεξεταστικές μεθόδους⁷⁷. Λόγω της υποστήριξης στον Καΐρη, ο Φαρμακίδης κατηγορήθηκε πολύ εύκολα από τους αντιπάλους του ότι συμφωνούσε με την «αιρετική» διδασκαλία του και έτσι απολύθηκε από τη θέση του Γραμματέα της Ιεράς Συνόδου και, ως αντιστάθμισμα, διορίστηκε καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μάλιστα, το 1840 εξέδωσε ένα βιβλίο, την *Θ. Φαρμακίδου Απολογία*, στο οποίο εξιστόρησε με λεπτομέρειες όλη την πορεία του και υπερασπίστηκε τις θέσεις του. Ο *Αιώνας* σε άρθρο του καταφέρθηκε εναντίον του βιβλίου αυτού αναφέροντας ότι ο Φαρμακίδης «Συνοδικές αποφάσεις και Τόμους συνοδικούς, άξια πυρός αποκαλεί, την Ρωσικήν Ορθόδοξον Εκκλησίαν αιρετικήν αποφαίνεται τους εντός και τους εκτός του Κράτους γνωστούς και αγνώστους αυτώ ορθοδόξους Αρχιερείς περιυβρίζει, και ευσεβείς ιερείς όργανα του Σατανά ονομάζει». Την ίδια αντιμετώπιση στην *Απολογία* του Φαρμακίδη είχε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος.

Η καταδίκη του Καΐρη και η απόλυση του Φαρμακίδη σφράγισε την υπεροχή της συντηρητικής μερίδας, η οποία είδε την Ιερά Σύνοδο να βρίσκεται υπό τον έλεγχο της εκείνα τα χρόνια σε συνδυασμό με μια γενικότερη «ρωσική» υπεροχή εκείνη την περίοδο στην πολιτική σκηνή και στην Ιερά Σύνοδο.

⁷⁵ Ματάλας, ο.π.,65

⁷⁶ *Αιών*, 12-11-1839

⁷⁷ Ματάλας, ο.π.,64

Η Φιλορθόδοξος Εταιρία

Αυτή η «ρωσική» υπεροχή διακόπηκε βίαια όταν λίγους μήνες μετά τα Καϊρικά αποκαλύφθηκε η συνομωσία της *Φιλορθόδοξης Εταιρίας*. Η εταιρία είχε συστηθεί από ακραίες συντηρητικές δυνάμεις, μέλη του Ρωσικού Κόμματος, τα κίνητρά των οποίων πήγαζαν τόσο από αλυρτωτικές τάσεις, όσο και από *φιλορθόδοξες* ενστάσεις σχετικά με το θρήσκευμα του βασιλιά. Φαίνεται πως στο πλαίσιο της υπεροχής των συντηρητικών τάσεων στη χώρα οι *Ναπαίοι* είχαν αποκτήσει την αυτοπεποίθηση και την ευχέρεια να δρουν σχετικά ανεξέλεγκτα. Σκοπός ήταν να ζητηθεί στον Πατριάρχη να μεσολαβήσει, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η υποστήριξη της Ρωσίας στο εγχείρημα. Μέλη της εταιρίας ήταν Ναπαίοι πολιτικοί, ιερείς, οπλαρχηγοί και απλοί υποστηρικτές των συντηρητικών δυνάμεων. Σύμφωνα με υπολογισμούς ο αριθμός των μελών δεν ήταν καθόλου ασήμαντος. Μάλιστα η εταιρία είχε αποκτήσει μια διακριτή ιεραρχία και μια αξιοσημείωτη οργάνωση⁷⁸. Ο Νικήτας Σταματελόπουλος, ο Γεώργιος Καποδίστριας, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο Μιχαήλ Βόδας και ο Ανδρέας Μεταξάς ήταν τα πιο γνωστά ονόματα από αυτά που αποδείχθηκε πως συμμετείχαν στην εταιρία με λιγότερο σημαντικούς τους Εμμανουήλ Παππά και Νικόλαο Ρενιέρη. Οι δυο τελευταίοι, μάλιστα, έπαιξαν τον κυριότερο ρόλο στην αποκάλυψη της εταιρίας. Ο Ρενιέρης στην προσπάθειά του να στρατολογήσει μέλη στον Πόρο και τις Σπέτσες λειτούργησε παρορμητικά και η είδηση έγινε γνωστή στις αρχές των νησιών. Ο Παππός τελικά ήταν αυτός που πρόδωσε τη συνομωσία⁷⁹. Από τα στοιχεία που είχαν στα χέρια τους οι αρχές και από τις ανακρίσεις, ως στόχοι της εταιρίας προέκυψαν, η εξέγερση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία, αλλά και η απαγωγή του βασιλιά με σκοπό να τον εκβιάσουν για να βαφτιστεί ορθόδοξος⁸⁰. Οι φιλοδυτικές δυνάμεις βρήκαν ευκαιρία να αντιστρέψουν την πολιτική κατάσταση, που είχε διαμορφωθεί υπέρ του Ρωσικού Κόμματος εκείνη την περίοδο και αντέδρασαν έντονα στην αποκάλυψη της συνομωσίας⁸¹. Το ζήτημα σταδιακά υποβαθμίστηκε καθώς θεωρήθηκε πως κύριος στόχος ήταν η απελευθέρωση των

⁷⁸ Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 370

⁷⁹ Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 371

⁸⁰ Παπαγεωργίου, ο.π., 385

⁸¹ Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 366

περιοχών αυτών και ότι το κατά του βασιλιά μέρος της συνωμοσίας ήταν ακραίο και χωρίς μεγάλη σημασία⁸². Αυτή ήταν η επίσημη αντίδραση του Όθωνα. Στην πραγματικότητα ήταν βέβαιος ότι το ζήτημα δεν ήταν τόσο ασήμαντο. Δίσταζε όμως να διαταράξει τις ισορροπίες σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποκτήσουν ξεκάθαρο προβάδισμα στην πολιτική επιρροή τα φιλοσυνταγματικά κόμματα. Φοβόταν ότι εάν εξόντωνε το Ρωσικό Κόμμα θα ήταν δύσκολο να διαχειριστεί τις απαιτήσεις των δυτικών κομμάτων. Επίσης, λάμβανε υπ όψιν του και την ισχυρή λαϊκή βάση του Ρωσικού Κόμματος φοβούμενος εξέγερση σε περίπτωση εξοντωτικών ποινών. Τέλος, αρνούταν να παραδεχτεί πως η δημοτικότητά του ήταν σε τόσο χαμηλά επίπεδα, κάτι που θα γινόταν φανερό εάν δεχόταν τις πραγματικές διστάσεις του ζητήματος⁸³. Έτσι μετά από διαβουλεύσεις, το καλοκαίρι του 1840 έφτασαν να δικαστούν μόνο ο Σταματελόπουλος και ο Καποδίστριας ως αρχηγοί της οργάνωσης⁸⁴.

Μπορεί σε πρώτη φάση η αποκάλυψη της συνωμοσίας να μην προκάλεσε σημαντικές εξελίξεις αλλά σε μια δεύτερη ανάγνωση φαίνεται πως ανέστρεψε το κλίμα, αυτή τη φορά υπέρ των φιλοδυτικών δυνάμεων. Οι Ναπαίοι είχαν αποκτήσει μια υπεροχή και είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη του Παλατιού. Μετά από αυτή την εξέλιξη, όμως, η εμπιστοσύνη αυτή κλονίστηκε και ο, πάντοτε ασταθής στις αποφάσεις και τις σχέσεις του με τους πολιτικούς, Όθωνας άλλαξε στάση απέναντί τους με αποκορύφωμα την απόλυση του Γλαράκη⁸⁵. Σε αυτό το κλίμα ο Αιών αρχικά αρκέστηκε σε μια, μάλλον αμήχανη, καταδίκη της οργάνωσης και σε κύριο άρθρο του αναφέρθηκε στις ατυχείς μεθοδεύσεις των μελών της θεωρώντας πως «ως πολίται, φίλοι της ειρήνης και της εθνικής τιμής, οφείλομεν να στιγματίσωμεν και να παραδώσωμεν εις το ανάθεμα της ζώσης και των μεταγενεστέρων γενεών τον εγκληματικόν δεσμόν και της παρούσης και πάσης εν τω κρυπτώ διενεργουμένης εταιρίας»⁸⁶. Στη συνέχεια πέρασε σε θέση άμυνας και προσπάθησε να διαχωρίσει τη θέση των συνωμοτών με αυτή των εκπροσώπων του Ρωσικού Κόμματος στην κυβέρνηση. Τις εντονότερες επιθέσεις, που δέχτηκαν από δυτικόφιλες δυνάμεις οι

⁸² Dakin, Douglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, σελ. 117

⁸³ Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 373

⁸⁴ Παπαγεωργίου, 386

⁸⁵ Παπαγεωργίου, ο.π., 385-386

⁸⁶ *Αιών*, 1-1-1840

τελευταίοι με την αποκάλυψη πως τα μέλη της συνομοσίας ήταν μέλη του Ρωσικού Κόμματος, τις αντιμετώπισε ο *Αιών* χαρακτηρίζοντάς τες «ραδιουργίες» κατά της κυβέρνησης από τις «φατρίες» με σκοπό να πλήξουν την παρούσα *φιλωρωσική* κατάσταση στην κυβέρνηση. Διερωτάται λοιπόν η εφημερίδα «πόθεν, ερωτώμεν, ο παράδοξος συνδυασμός του Ρενιέρου και Εμμ. Παππά προς τον Γ. Καποδίστριαν και Νικήταν (Σταματελόπουλο); Ποίαι αι πρότεροι τούτων σχέσεις προς τους δευτέρους; Με ποίους τέλος πάντων υπήρξαν και υπάρχουν αι ιδιαίτεροι σχέσεις του Εμμ. Παππά; Πότε εγνώρισαν εις τον κόσμον άτομα τοιαύτα οι κυβερνητικοί; Και, άν ούτοι εμελέτων, ως συκοφαντούνται, να κινήσωσιν ξίφος και πυρ κατά τα πολιτείας, τάχα δεν ήσαν αυτοί ικανοί, και ηναγκάσθησαν ως τοιούτοι, να προσφύγωσιν εις Ρενιέριδας αγύρτας και Εμμανουήλ Παππάν, το πλέον ασήμαντον όν;»⁸⁷. Επιχειρηματολόγησε, λοιπόν, ο *Αιώνας* στη βάση του ότι ο Παππάς και ο Ρενιέρης ήταν απλά ακραία στοιχεία και δεν είχαν καμία σχέση με τα μέλη του Ρωσικού Κόμματος, Γ. Καποδίστρια και Νικήτα Σταματελόπουλο, οπότε και οι τελευταίοι δεν είχαν άμεση σχέση με τη συνομοσία. Στη συνέχεια του άρθρου κατηγορήσε τους πολιτικούς αντιπάλους του Ρωσικού Κόμματος πως προσπαθούσαν να επηρεάσουν το βασιλιά, λέγοντας ότι «οι φατριασταί, εάν ηγάπων ειλικρινώς την Κυβέρνησιν, ώφειλον να αφήσωσιν ελευθέραν την οδόν της δικαιοσύνης, και να μη καταπλήξωσι ταύτην δια της φωνασκίας και της συκοφαντίας. Εάν ήσαν αθώοι, ώφειλον να μη φωνάζωσιν, ως οι Εβραίοι, δια να παραζαλίζωσι τον Θρόνον»⁸⁸. Τέλος, πέρασε στην πλήρη αντεπίθεση θεωρώντας μηχανοραφία του Αγγλικού Κόμματος την όλη υπόθεση που προσπαθούσε πάντα «να καθυποτάξει υπό την απόλυτον θέλησιν και διοίκησιν του την Ελληνικήν Κυβέρνησιν». Παρουσίασε μια αναδρομή από την Επανάσταση μέχρι την αποκάλυψη της *Φιλορθόδοξης Εταιρίας*, όπου αναφέρεται στις «ραδιουργίες» των φιλοαγγλικών δυνάμεων όλα τα χρόνια του Αγώνα και αυτά του ελεύθερου κράτους και κατέληξε στο ότι «η ξενική αυτή ραδιουργία (...) έπλασε Κόμμα ξενικόν (...) δια να έχη πάντοτε ύλην λόγων, σκευωρίας και καταδρομής, αποτεινομένης κυρίως εις την εξασθένησιν της Κυβερνήσεώς μας και την βαθμηδόν απονέκρωσιν των μικρών εθνικών δυνάμεών μας», και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «το ξενικόν τούτο

⁸⁷ *Αιών*, 3-1-1840

⁸⁸ *Αιών*, 3-1-1840

πνεύμα, φοβούμενον ειλικρινώς την ισχυράν επιρροήν της θρησκείας, αγωνίζεται προς τον αφανισμόν αυτής δια πολλών άλλων μέσων και μάλιστα των λεγόμενων Ιεραποστόλων, επ' ελπίδι του να καταστήσει την Ελλάδα δυτικήν μάλλον ή ανατολικήν»⁸⁹. Έτσι ο *Αιών* συνέχισε την φιλορωσική του αρθρογραφία αυτή τη φορά υποβαθμίζοντας ένα ζήτημα που έφερνε σε δύσκολη θέση εν γένει τον πολιτικό χώρο στον οποίο ανήκε. Επίσης αναφέρθηκε ξανά στους ιεραπόστολους και στο ρόλο που έπαιζαν στην επιβουλή της θρησκείας για πολιτικούς λόγους, σε μια προσπάθεια να υποστηρίξει την επιχειρηματολογία του και να αποδείξει πως η συνομωσία αποτελούσε ραδιουργία του Αγγλικού Κόμματος, με σκοπό να μεταβάλει τον παρόντα συσχετισμό δυνάμεων στην πολιτική σκηνή.

Η κατάσταση στο πεδίο των εκκλησιαστικών εκτονώθηκε, σχετικά, υπό την επιρροή της τούρκο-αιγυπτιακής κρίσης, η οποία έφερε σε πρώτη προτεραιότητα το εθνικό ζήτημα και μονοπώλησε τα επόμενα χρόνια την αρθρογραφία των εφημερίδων.

⁸⁹ *Αιών*, 28-1-1840

Κεφάλαιο 3

Εκκλησιαστικά ζητήματα στο Σύνταγμα του 1844

Μετά την αποτυχία της Κρητικής Επανάστασης, απόρροιας της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, και την υποβάθμιση της Μεγάλης Ιδέας, η κοινή γνώμη άρχισε σταδιακά να στρέφεται και πάλι στα εσωτερικά του κράτους. Έτσι εμφανίστηκε ξανά η ανάγκη παραχώρησης Συντάγματος από το βασιλιά κάτι που είχε μείνει σε εκκρεμότητα και συνεχώς μετατοπιζόταν από τον Όθωνα. Ήταν ένα αίτημα που εξέφραζε τα κόμματα στο σύνολό τους και όλα τα επίπεδα της κοινωνίας.

Το εκκλησιαστικό βρισκόταν μέσα στα ζητήματα που προκαλούσαν αγανάκτηση στους πολίτες. Πέρα λοιπόν από την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση και για βελτίωση των οικονομικών της χώρας υπήρχε δυσαρέσκεια για την έλλειψη ικανών κληρικών και τη μη λειτουργική ιεραρχία στην Εκκλησία. Αυτά τα αιτήματα αφορούσαν το εκκλησιαστικό ζήτημα αλλά αγνοούνταν από τον Όθωνα⁹⁰. Ανεξάρτητα όμως από αυτά, εκείνο που αποτελούσε το βασικό στόχο εκείνων που διαμαρτύρονταν για το εκκλησιαστικό ήταν η αποκατάσταση των σχέσεων με το Φανάρι⁹¹. Ήταν βεβαίως αντιληπτό ότι αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει άμεσα αλλά γίνονταν προσπάθειες ώστε να καταστεί σαφής η αναγκαιότητά του. Οι υποστηρικτές αυτών των ιδεών θεωρούσαν πως μέσα από τις διατυπώσεις στα άρθρα του Συντάγματος που θα αφορούσαν τη θρησκεία θα μπορούσε να επιχειρηθεί μια διεύρυνση του πεδίου της συζήτησης για το εκκλησιαστικό ζήτημα. Επίσης, το θρήσκευμα του βασιλιά αποτελούσε αγκάθι από την εποχή της ενθρόνισής του. Το ότι δεν ήταν ορθόδοξος προβλημάτιζε πολλούς και κυρίως τη συντηρητική μερίδα των πολιτικών. Γίνονταν λοιπόν προσπάθειες να συμπεριληφθεί στο Σύνταγμα άρθρο, που θα επέβαλε το ορθόδοξο δόγμα στους διαδόχους του θρόνου. Το γεγονός, όμως, ότι ο Όθωνας ήταν άτεκνος τοποθετούσε μια επιπλέον παράμετρο στο ζήτημα. Εάν ο βασιλιάς δεν αποκτούσε απογόνους ο

⁹⁰ Frazee, ο.π.,197

⁹¹ Ματάλας, 72

θρόνος θα περνούσε στον αδελφό του Λουϊτπόλδο, ο οποίος ήταν επίσης καθολικός⁹².

Η Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου υποχρέωσε τον Όθωνα να υποκύψει στις πιέσεις των κομμάτων. Αποφασίστηκε λοιπόν η σύγκληση Εθνοσυνέλευσης που θα αναλάμβανε την ψήφιση του Συντάγματος. Η εργασίες της Εθνοσυνέλευσης καθυστέρησαν όμως ιδιαίτερα και δεν και ξεκίνησαν πριν τις 8 Νοεμβρίου 1843. Αυτή η καθυστέρηση έδωσε την ευκαιρία σε όλες τις, πολιτικές και μη, δυνάμεις να κάνουν τις εισηγήσεις τους για τα άρθρα του Συντάγματος, με αποτέλεσμα οι συντηρητικοί να θέσουν αμέσως τις προτάσεις τους οι οποίες αφορούσαν τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα γινόταν λόγος για το ρόλο του Βασιλιά στην εκλογή του προέδρου της ιεράς συνόδου και την αναστολή του καταστατικού του 1833, καθώς θεωρούνταν ενάντια στους εκκλησιαστικούς κανόνες. Επίσης, τέθηκε το θέμα της ορκωμοσίας των κληρικών, της παρουσίας τους στα δικαστήρια ως μάρτυρες και ο βαθμός ανάμιξης του κράτους στα εσωτερικά της Εκκλησίας. Τέλος, η Ιερά Σύνοδος ζήτησε να γίνουν προσπάθειες για επαναπροσέγγιση με το Πατριαρχείο με σκοπό την επίσημη αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας⁹³.

Οι προτάσεις προς την Εθνοσυνέλευση

Παράλληλα ο *Αιών* αναφέρθηκε στην προοπτική της λύσης του «σχίσματος» με το Φανάρι μέσω του Συντάγματος, αλλά έθεσε και μια σειρά από άλλα αιτήματα προς τη συνέλευση. Αρχικά, υποστήριξε ότι «χρεωστεί το Ελληνικόν Έθνος να ψηφίσει την αποκατάστασιν και την ολοκληρίαν των καταπατηθέντων Εκκλησιαστικών Κανόνων» από τους μεταρρυθμιστές του 1833. Επίσης στο άρθρο αναφέρεται ότι «Ότε επεχείρησεν επί της ξενικής Αντιβασιλείας η κακοβουλία να διασπάση και, ορθότερον ειπείν, να υποδουλώση την Αγίαν ημών Εκκλησίαν, απεφάνθη ότι η Εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος διατελεί ηνωμένη μετά των άλλων ομοδόξων Εκκλησιών δ ο γ μ α τ ι κ ώ ς. Εν τίνι δε λόγω απεισιώπησεν αυτή μη προσθέσασα και το κ α ν ο ν ι κ ώ ς, δια μόνου του οποίου η Εκκλησία εδείκνυτο διαφυλάττουσα

⁹² Frazee, ο.π.,202

⁹³ Frazee, ο.π.,201-202

τους αυτούς Εκκλησιαστικούς Κανόνες εις την πνευματικήν διοίκησιν της; δια να εισαχθώσιν βεβαίως δια της αποσιωπήσεως ταύτης οι ορισμοί του γνωστού Καταστατικού Διατάγματος του 1833». Σε αυτό το σημείο η εφημερίδα αναφέρθηκε στη διατύπωση του σχεδίου του «Κανονισμού ή Συντάγματος Εκκλησιαστικού του Βασιλείου της Ελλάδος» (1833) η οποία παρέλειπε τη λέξη «κανονικώς» (δηλαδή με βάση τους κανόνες) καθώς δεν υπήρχε καμία σχετική συνεννόηση με τις υπόλοιπες ορθόδοξες Εκκλησίες. Αυτό έγινε σκόπιμα σύμφωνα με τον *Αιών* από τους συντάκτες του Καταστατικού για να αποσιωπηθεί η αντικανονικότητα της πράξης της αυτοκεφαλίας της Ελληνικής Εκκλησίας, αλλά και για να τελούνται τα εκκλησιαστικά ζητήματα ελεύθερα από οποιαδήποτε επέμβαση εξωτερικού παράγοντα (π.χ. του Πατριάρχη). Αυτό σύμφωνα με τους συντηρητικούς αφορούσε και την προτεσταντίζουσα τάση των προοδευτικών. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, δηλαδή, δεν ήθελαν οι προοδευτικοί να δεσμεύονται από τους ιερούς κανόνες της Εκκλησίας έτσι ώστε να προχωρούν τις *δυτικότητες* μεταρρυθμίσεις τους ακώλυτα. Στη συνέχεια, επισήμανε ότι «οφείλωμεν ούτω να έχωμεν και την Εκκλησίαν της Ελλάδος διοικουμένην πνευματικώς κατά τους αυτούς κανόνες των Αγίων Αποστόλων και των Συνόδων και κατά τας ιεράς παραδόσεις ακριβώς και απαραλλάκτως, ως διοικείται η μια καθολική και αποστολική Εκκλησία των Ορθοδόξων, της οποίας και αυτή αδιάσπαστον και αχώριστον μέλος υπάρχει»⁹⁴.

Στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα πρότεινε συγκεκριμένη διατύπωση των Περί Θρησκείας άρθρων του Συντάγματος. Πιο συγκεκριμένα σχετικά με τις άλλες θρησκείες πρότεινε την εξής διατύπωση: «Ανέχεται δε και τας λοιπάς ανεγνωρισμένας θρησκείας, απολαμβάνουσας μεν ίσην την υπό των νόμων υπεράσπισιν, αλλά περιωρισμένας εκάστον εις τα ίδια και απαγορευομένας εκ πάσης αποπείρας προσυλιτισμού, η άλλης επεμβάσεως κατά τις επικρατούσης Θρησκείας»⁹⁵. Αυτή η αναφορά γινόταν με σκοπό να διασφαλιστεί η προστασία από τη διδασκαλία των μισσιονάριων. Όσον αφορά την κανονικότητα των σχέσεων με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης αναφέρει: «...φυλάττους ακριβώς προς την Μεγάλην του Χριστού Εκκλησίαν, ως κέντρον απασών των Ορθοδόξων Εκκλησιών,

⁹⁴ *Αιών*, 8-12-1843

⁹⁵ *Αιών*, 8-12-1843

καθώς και οι λοιποί ομόδοξοι ανεξάρτητοι και αυτοκέφαλοι Εκκλησίαι, πλήρη την Δογματικήν και Κανονικήν ενότητα και κοινωνίαν». Σχετικά με τη συμμετοχή των κληρικών στα κοινά, με τη παρουσία τους στα δικαστήρια και την ορκωμοσία τους, προτείνει να μην «εμπεριπλέκεται εις κανέν πολιτικόν υπόρρημα (...) και ούτε μέρος λαμβάνει εις αρχαιρεσίας, ούτε ως μάρτυς προσκαλείται ενώπιον πολιτικής, ή δικαστικής, ή στρατιωτικής Αρχής, ούτε ορκοδοτεί». Επίσης υποστήριξε πως θα έπρεπε να ακυρωθούν «Πάντα τα περί της Εκκλησίας και Εκκλησιαστικών αντικειμένων μέχρι τούδε ισχύοντα καταστατικά διατάγματα και νόμοι, όσα απάδουσι προς το γράμμα και το πνεύμα των ρηθέντων ορισμών και προς τους ιερούς όρους και θεσμούς της Εκκλησίας»⁹⁶, προτείνοντας στην ουσία την ανατροπή του ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη. Ακόμη, η εφημερίδα πρότεινε να γίνει αναφορά και στον ρόλο του βασιλιά στην Εκκλησία, χαρακτηρίζοντάς τον «προστάτη και υπερασπιστή» χωρίς να κάνει καμία αναφορά σε ενδεχόμενη ανάμιξή του στα ζητήματά της, αναφέροντας μόνο ότι «Εφορά δε και διατάσσει δια της Εκκλησιαστικής Αρχής κατά το εξωτερικόν μέρος της Εκκλησίας περί πάντων, όσα δεν αντιβαίνουσιν εις τους ιερούς αυτής θεσμούς και, και λαμβάνει πάσαν πληροφορίαν περί εκκλησιαστικών πραγμάτων παρά της Εκκλησιαστικής Αρχής». Στη συνέχεια, παρότρυνε την Εθνική Συνέλευση να ψηφίσει την αύξηση των επισκοπών «αίτινες να μην υπάρχωσι προς το παρόν ολιγώτεροι των 26». Για την αμοιβή των επισκόπων πρότεινε να θεσπιστεί «αναλόγως του χρέους και της αξιοπρέπειας αυτών». Επεσήμανε την ανάγκη σύστασης «κατά την επικράτειαν ιδιαίτερων Εκκλησιαστικών σχολείων εις την εκπαίδευσιν του Κλήρου, κειμένων συγχρόνως και υπό την άμεσον επιτήρησιν της Συνόδου και των κατά τόπον Επισκοπών». Επίσης, πρότεινε τα μοναστήρια να διοικούνται κατά τους «Εκκλησιαστικούς Κανόνες» και τέλος «Να ψηφίσει επί τέλους, ώστε η Εκκλησία της Ελλάδος, καθό μέλος γνήσιον της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας, να αναγνωρισθεί κατά τας Εκκλησιαστικάς διατυπώσεις υπό της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας τη κοινή συσκέψει του Ιερού της Ελλάδος Κλήρου, και συνευδοκήσει της Κυβερνήσεως» και «Να κανονισθώσι δε αι μεταξύ της πολιτικής εν γένει Εξουσίας και της Εκκλησίας σχέσεις, και να προσδιορισθώσιν

⁹⁶ Αιών, 8-12-1843

ακριβώς αι περιπτώσεις, καθ' ός οι Κληρικοί θέλουσι θεωρείσθαι υπεύθυνοι εις δίκην ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων»⁹⁷.

Αυτές οι προτάσεις του *Αιώνα* αντανακλούσαν τις απόψεις της συντηρητικής μερίδας του Κλήρου και του Ρωσικού Κόμματος. Στο συγκεκριμένο άρθρο έγινε εκτενής αναφορά στο ζήτημα της «κανονικής» χειραφέτησης από το Πατριαρχείο. Η συγκεκριμένη ομάδα ήλπιζε τα άρθρα του Συντάγματος να καθορίσουν τους όρους της προσέγγισης με το Πατριαρχείο και να προωθήσουν τα υπόλοιπα αιτήματα της.

Ο Μιχαήλ Σχινάς, βουλευτής Κορώνης, ήταν ο κύριος εκφραστής της συντηρητικής πλευράς στη συνέλευση. Στις 3 Ιανουαρίου 1844 ξεκίνησε η συζήτηση για τα εκκλησιαστικά ζητήματα και ο Σχινάς πρότεινε εννιά άρθρα. Αυτά έρχονταν σχεδόν σε πλήρη συμφωνία με τις προτάσεις του *Αιώνα* που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η διατύπωση του Άρθρου 2 ήταν εκείνη που προκάλεσε τις περισσότερες αντιδράσεις. Η Πρόταση του Σχινά είχε ως εξής:

«Άρθρο 2. Η ορθόδοξος εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν, υπάρχι δογματικώς μεν και κανονικώς αναποσπάστως ηνωμένη μετά της εν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης εκκλησίας και μετά πασών των άλλων ομοδόξων εκκλησιών...»⁹⁸.

Η τοποθέτηση της λέξης «κανονικώς» είχε προταθεί και από τον *Αιώνα* στο παραπάνω άρθρο και ήταν αυτή που πυροδότησε τις διαφωνίες. Οι φιλελεύθερη μερίδα των αντιπροσώπων διαφώνησε με τη διατύπωση αυτή καθώς θεωρούσε πως η σύγκλιση με τους ιερούς κανόνες της Ανατολικής Εκκλησίας γινόταν σαφής από την λέξη «δογματικώς» και δεν χρειαζόταν περεταίρω επεξήγηση. Παράλληλα, εκφράστηκε η ανησυχία ανάμειξης του Πατριαρχείου στα εσωτερικά της Ελληνικής Εκκλησίας και η δημιουργία ενός *κράτους εν κράτει* με μια τέτοια διατύπωση.

Τελικά, τα δύο πρώτα άρθρα της πρότασης του Μιχαήλ Σχινά έγιναν αποδεκτά, χωρίς όμως τη λέξη «κανονικώς». Τα άλλα επτά άρθρα της πρότασής του, τα οποία αφορούσαν το βαθμό ανάμειξης του βασιλιά στα εκκλησιαστικά, την ίδρυση ιερατικών σχολών και μοναστηριών και τη διαχείριση της περιουσίας τους, την

⁹⁷ *Αιών*, 8-12-1843

⁹⁸ Frazee, ο.π.,203

αύξηση του αριθμού των επισκοπών, τη συμμετοχή των κληρικών ως μάρτυρες στα δικαστήρια, τη συμμετοχή τους στις εκλογές και την ορκωμοσία τους, απορρίφθηκαν, όπως και εκείνο που καθόριζε τις σχέσεις Εκκλησίας -Κράτους.

Οι αντιδράσεις στα *Περί Θρησκείας* άρθρα

Ο *Αιών* χαιρέτησε με μεγάλο ενθουσιασμό τη διατύπωση των δυο πρώτων «Περί Θρησκείας» άρθρων του Συντάγματος καθώς θεώρησε πως επρόκειτο για νίκη της συντηρητικής πλευράς παρότι δεν συμπεριλήφθηκαν τα άρθρα 3 έως 9 του Μιχαήλ Σχινά και δεν τοποθετήθηκε και η λέξη «κανονικώς». Η θέση του *Αιώνα* βασιζόταν στο γεγονός ότι διατυπώθηκε ρητά στο δεύτερο άρθρο η ενότητα με τη Μεγάλη Εκκλησία και τις υπόλοιπες Ορθόδοξες Εκκλησίες. Σε κύριο άρθρο του με τον τίτλο «Το Μέγα Ζήτημα» θριαμβολόγησε για το γεγονός ότι «Το μέγα της Ελλάδος θρησκευτικόν ζήτημα ελύθη τέλος πάντων (...) η επί των 1844, Συνέλευσις Εθνική, (...) εις μόνην απολύτως στηριζομένη την Ελληνικήν συνείδησιν, εις μόνην ουσιωδώς εμβλέπουσα του λαού την θρησκευτικήν και πολιτικήν σωτηρίαν, κατέστρεψεν εν τρισίν ημέρας το ανεγερθέν προ δεκαετίας ξενικόν ή μάλλον ειπείν σχισματικόν οικοδόμημα, και την εν γένει προτέραν ενότητα ανακαλέσασα αναπόσπαστον δια των Κανόνων, αφώρισεν, ούτως ειπείν, από της Ελληνικής γής πάντα υπενεργούμενον προσηλυτισμόν ξένων θρησκειων, πάσα επέμβασιν κατά της επικρατούσης πατρώας θρησκείας». Στη συνέχεια έψεξε τις παρεμβάσεις των αντιπροσώπων της φιλελεύθερης μερίδας και κυρίως τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο οποίος είχε παίξει σημαντικό ρόλο στη σύνοδο του Ναυπλίου για το χωρισμό της Εκκλησίας από το Πατριαρχείο (1833), καθώς αντιστάθηκε σθεναρά στις προτάσεις του Σχινά. Συγκεκριμένα η εφημερίδα ανέφερε ότι «Πρώτος ο Κ. Τρικούπης, Πληρεξούσιος Μεσολογγίου, Αρχαίος του ξενικού πνεύματος θιασώτης, υμνολογήσας, ως άλλην εν Νίκαια Σύνοδον, την ξενικήν Αντιβασιλείαν, ο Πληρεξούσιος ούτος διΐσχυρίσθαι να παραστήσει ταύτην ως νομοθετήσασαν ειλικρινώς τα περί της Ελληνικής Εκκλησίας κατά το έτος 1833, και ως ακολουθήσασαν πιστώς το υπογραφέν αυθορμήτως και απαραβιάστως πρωτόκολλον υπό των Αρχιερέων», καθώς επίσης και ότι «επρότεινε τελευτών αναγκαίαν μεν και του λοιπού την ενέργειαν του Καταστατικού των 1833, ως δι' αυτού διοικηθέντων καλώς των εκκλησιαστικών επί δέκα έτη, περριτήν δε την περί

των Ιερών Κανόνων ρητήν αναφοράν του Συντάγματος και την ένωση της Ελληνικής Εκκλησίας μετά πάσης άλλης ομοδόξου». Στη συνέχεια εξύμνησε τη μαχητικότητα των πληρεξουσίων εκείνων που υποστήριξαν τις θέσεις των συντηρητικών, λέγοντας ότι «πληρεξούσιοι, πιστοί προς την Ελληνικήν συνείδησιν και αξιέπαινοι δια τον ειλικρινή εθνισμών των υφιστάμενον ουσιωδώς εις αυτό το θρησκευτικόν στοιχείον, οι Κύριοι Μ. Σχινάς, Κ. Ζωγράφος, Κ. Αξελός, Ρ. Παλαμίδης, Λ. Πετσάλης, Γ. Ανιάν και άλλοι κατέστρεψαν δια του ορθού λόγου όλην την εκ προθέσεως σοφιστικήν αντίθεσιν...».⁹⁹

Λίγες ημέρες αργότερα ο *Αιών* επανέφερε το ζήτημα του θρησκευματος του διαδόχου. Αυτή η παράμετρος ανησυχούσε τους συντηρητικούς καθώς, όπως ειπώθηκε παραπάνω, το ενδεχόμενο ο Όθων να μην αποκτήσει παιδί (άμεσο διάδοχο) ήταν ορατό και το επικρατέστερο σενάριο ήταν να ανέβει το θρόνο ο νεότερος αδελφός του Λουϊππόλδος (έμμεσος διάδοχος). Σε ένα εκτενές άρθρο ο *Αιών* έθιξε το θέμα θέτοντας τους πληρεξούσιους ενώπιον των ευθυνών τους. Η εφημερίδα έδειξε για άλλη μια φορά να εναρμονίζεται με τις απόψεις των συντηρητικών. Πιο συγκεκριμένα λοιπόν το άρθρο με τίτλο «Ο Διάδοχος» ανέφερε ότι το «ζήτημα, το περί της θρησκείας του Διαδόχου του Ελληνικού Θρόνου, επαπειλεί, ως φλογιστικώτατος κρατήρ..» και δίνει σε αυτό το χαρακτήρα διπολισμού στην ελληνική πολιτική και πάλι μεταξύ «ελληνισμού και ξενισμού». Κάνοντας λοιπόν αναφορά στο θέμα ο *Αιών* έρχεται σε αντιπαράθεση με τις θέσεις των άλλων κομμάτων και των πληρεξουσίων τους οποίους θεωρεί ως όργανα της δυτικής διπλωματίας. Κάνοντας μια αναδρομή στην αυθαίρετη απόφαση της Σύμβασης του 1832 για ενθρόνιση του Όθωνα, γιού του Λουδοβίκου Βασιλιά της Βαυαρίας, περιγράφει ως διπλωματικές μηχανορραφίες τους χειρισμούς των προστάτιδων Δυνάμεων για την επιλογή του Μονάρχη της Ελλάδας. Κατέληξε λοιπόν στο ότι «Προβλέπων ο Βασιλεύς Λουδοβίκος ως δυνατόν το να χηρεύση ο Ελληνικός θρόνος διαδόχου άμεσου, και θέλων να μη στερηθεί των δικαίων της διαδοχής, όσα παραχωρεί εις αυτών η συνθήκη, εν περιπτώσει, καθ'ήν ο Πρίγκιψ Λουϊππόλδος, η και ο νεώτερος τούτου αδελφός, αρνηθεί την ομολογίαν της Ανατολικής Θρησκείας ως διάδοχος έμμεσος του Ελληνικού Θρόνου, προέλαβεν

⁹⁹ *Αιών*, 12-1-1844

ενεργήσας δια της Αυστρίας και της αποστολής του Βαλλερστάιν, ώστε να επιβληθεί εις την Εθνικήν Συνέλευσιν δια των ενταύθα Πρέσβειων ο όρος του να μην υπαχθώσιν εις την ιδίαν κατηγορίαν των αμέσων διαδόχων και οι πλάγιοι». Θεώρησε ο *Αιών* ότι όλη αυτή η προσπάθεια του Λουδοβίκου ήταν «σύμφωνος φύσει με την του Δυτικού πνεύματος εν γένει, ως μη ανεχόμενου την Ανατολικήν Θρησκείαν επί του Ελληνικού θρόνου, ως ανέκαθεν ενεργούντος να αποσπάση της Ανατολής την Ελλάδα, τείνει αναμφιβόλως προς την διηνεκή κατάκτησιν των Ελληνικών δικαίων». Στη συνέχεια στράφηκε και εναντίον των Ελλήνων εκπροσώπων αυτού του «δυτικού πνεύματος». Συγκεκριμένα ανέφερε ότι «Δια να σκοτίσωσι την συνείδησιν, δια να αρπάξωσι την ψήφον της Συνελεύσεως, λέγουσι σοφιζόμενοι οι άνθρωποι του ξενικού πνεύματος, ότι ο Βασιλεύς Όθων δεν δύναται υπαγορευόμενος υπό του θρησκευτικού αισθήματος, να ορκισθεί εις έν Σύνταγμα, υποβάλλων εις τον έμμεσον διάδοχον την παραδοχήν του Ελληνικού θρησκεύματος» και διερωτήθηκε το «αν ισχύει ο λόγος ούτος δια τον έμμεσον διάδοχον, πώς δεν ισχύει επίσης και δια τον άμεσον;»¹⁰⁰ προσπαθώντας έτσι να καταρρίψει το επιχείρημα των πληρεξουσίων στους οποίους εναντιώθηκε. Το αίτημα, λοιπόν, των συντηρητικών ήταν να ενσωματωθεί στο Σύνταγμα όρος που να αναφέρει πως ο κάθε διάδοχος θα έπρεπε να είναι Ορθόδοξος ανεξάρτητα από το αν αυτός θα ήταν άμεσος ή έμμεσος. Αντίστοιχα και ο *Αιών* στο ίδιο άρθρο ανέφερε ότι θα έπρεπε «αν προτιμώσιν οι έμμεσοι διάδοχοι τα θρησκευτικά καθήκοντα εαυτών, παραιτούνται του Θρόνου της Ελλάδας». Στο τέλος του άρθρου η εφημερίδα ανέφερε συμπερασματικά την εξής προτροπή: «Πληρεξούσιοι του Ελληνικού Λαού, το παρόν και το μέλλον, εναπόκειται εις τας χείρας ημών. Πράξατε, ότι υπαγορεύουσιν η θρησκεία, ο πατριωτισμός, η εντολή σας και αι κατά την στιγμήν ταύτη υψούμεναι προς τον ουρανόν θερμαί ευχαί όλου του Πανελληνίου. Εάν εν μέρει έλειψεν η Επιτροπή του σχεδίου του Συντάγματος, υμείς αναπληρώσατε την έλλειψιν αυτής γράφοντες **Πάς διάδοχος και πάν μέλος της Βασιλικής οικογενείας πρέπει να ήναι ορθόδοξος**».¹⁰¹ Εν τέλει προβλέφθηκε στο άρθρο 40 του Συντάγματος ότι κάθε διάδοχος του ελληνικού θρόνου πρέπει να είναι ορθόδοξος κάτι που αποτέλεσε νίκη για τους συντηρητικούς και ο *Αιών* είχε παίξει το ρόλο του σε αυτό. Σε γενικές

¹⁰⁰ *Αιών*, 28-1-1844

¹⁰¹ *Αιών*, 28-1-1844

γραμμές όμως, η ψήφιση του Συντάγματος δεν ικανοποίησε ιδιαίτερα την φιλορθόδοξη μερίδα, καθώς ούτε αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις με το Πατριαρχείο, ούτε άλλαξε κάτι στις σχέσεις κράτους εκκλησίας¹⁰². Θα μπορούσε όμως να ειπωθεί πως η καθιέρωσή της «Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας» ως «Επικρατούσα εις την Ελλάδα Θρησκεία» της έδωσε και ένα νέο, πιο διευρυμένο θεσμικό κύρος.

Το Εκκλησιαστικό Νομοσχέδιο

Η συνταγματική κυβέρνηση συγκροτήθηκε από το Γαλλικό και το Ρωσικό κόμμα με τον Ιωάννη Κωλλέτη επικεφαλής. Η κυβέρνηση Κωλλέτη, η οποία διατηρήθηκε για τρία χρόνια προσπάθησε να διατηρήσει ικανοποιημένα τόσο τα κόμματα όσο και το Παλάτι. Υπό την πίεση του Ρωσικού Κόμματος, το οποίο βρισκόταν επίσης στην κυβέρνηση, επανέφερε το ζήτημα του βαθμού ανεξαρτησίας της Εκκλησίας. Διόρισε μια επιτροπή που θα εκπονούσε δυο νομοσχέδια σχετικά με την εκκλησιαστική διοίκηση και τις σχέσεις της με την κυβέρνηση. Η επιτροπή αυτή πρότεινε ένα σχέδιο ιδιαίτερα τολμηρό για τις επικρατούσες συνθήκες προσπαθώντας να αυξήσει την αυτονομία της Ιεράς Συνόδου, προτείνοντας και την αλλαγή της ονομασίας της από «Σύνοδος του Βασιλείου της Ελλάδος» σε «Σύνοδος της Εκκλησίας του Βασιλείου της Ελλάδος» με σκοπό να δώσει έμφαση στην αυτονομία της οποίας ήλπιζε ότι θα τύχει στο μέλλον. Ο Κωλλέτης, ο οποίος είχε και την ιδιότητα του Υπουργού των Εκκλησιαστικών, προφανώς υπό την πίεση του Παλατιού, δεν μπόρεσε να υποβάλει μια τόσο ριζοσπαστική νομοθεσία. Έτσι την τροποποίησε σε κάποια σημεία, μετατρέποντάς τη σε μια πιο μετριοπαθή εκδοχή σε σχέση με τις εισηγήσεις της επιτροπής. Το Μάιο του 1845, λοιπόν, υπέβαλε στη Συνέλευση τη δική του εκδοχή στην οποία προσπαθούσε να ικανοποιήσει την ρωσόφιλη μερίδα με το να διευρύνει την ισχύ της Εκκλησίας στα εσωτερικά της ζητήματα και να επεκτείνει την θητεία των μελών της Ιεράς Συνόδου σε τρία χρόνια. Από την άλλη μεριά, όμως, το νομοσχέδιο διατήρησε αρκετά χαρακτηριστικά της προηγούμενης κατάστασης. Τα πιο σημαντικά σημεία, που έδειξαν μια τέτοια τάση, ήταν η απαγόρευση της αλληλογραφίας της Συνόδου με ξένες πνευματικές και κοσμικές εξουσίες (βλέπε Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και Ρωσική

¹⁰² Παπαγεωργίου, ο.π.,416

κυβέρνηση) και παράλληλα δεν απάλλαξε τους κληρικούς από την κλήση τους ως μάρτυρες στα δικαστήρια. Όπως ήταν επόμενο τόσο το Ρωσικό Κόμμα όσο και η συντηρητική μερίδα αντέδρασε σε αυτό το νομοσχέδιο θεωρώντας πως εξακολουθούσε να μη σέβεται τους ιερούς κανόνες της Ανατολικής Εκκλησίας¹⁰³. Για άλλη μια φορά, αιχμή του δόρατος της φιλορθόδοξης αντίδρασης ήταν ο *Αιών*.

Τον Ιούνιο του 1845 σε κύριο άρθρο της η εφημερίδα αναφέρθηκε εκτενώς στο «περί Εκκλησίας Νομοσχέδιον» με σκοπό να καταστήσει σαφείς τις ενστάσεις της ως προς αυτό. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «αναγνωρίζωμεν εις ημάς το καθήκον του να εξελέγξωμεν, όσα, και τοι κανονικά και νόμιμα, αφήρεσε από του σχεδίου της Εκκλησιαστικής Επιτροπής το Υπουργείον, ή αντικανονικά και αντεκκλησιαστικά όντα προσέθηκεν, ή αναρμόδια παρεδέχθη εις ένα καταστατικόν περί Ιεράς Συνόδου νόμον». Στη συνέχεια έκανε λόγο για το καθεστώς της εκλογής του προέδρου της Ιεράς Συνόδου αναφέροντας ότι ο Κωλλέτης «προετίμησεν (...) ού μόνον την άμεσον υπό της Κυβερνήσεως εκλογή των μελών, αλλά και την προσωρινότητα του Προέδρου» και διερωτήθηκε κατά πόσο ο Υπουργός «Ηκολούθησεν (...) αυθόρμητος τας εμπνεύσεις του ξενικού πνεύματος, του αλλόφυλου Μάουρερ την νομοθεσίαν» κάνοντας επίσης νύξη για μεταβολή των θέσεων του Κωλλέτη σε σχέση με το εκκλησιαστικό ζήτημα «Η πρώτη περίστασις καταδείκνυσιν αντιφατικήν ήδη την διαγωγήν του Κ. Κωλλέτου, παρουσιάζει μ' άλλους λόγους δύο Κωλλέτας, ένα τον του 1833 ενάντιον του τότε Καταστατικού, και ένα τον του 1845 φίλον και οπαδόν του αυτού Καταστατικού». Στο ίδιο άρθρο έκανε αναφορά και στις παρεμβάσεις τις πολιτείας στα εσωτερικά της Εκκλησίας που προέβλεπε το Νομοσχέδιο. Αναφέρθηκε στο όγδοο άρθρο στο οποίο επιβαλλόταν στη Σύνοδο «να ειδοποιεί προ δύο τουλάχιστον ημερών τον επί των Εκκλησιαστικών Υπουργόν περί των συζητηθησέντων εις την προσεχή συνεδριάσιν της αντικειμένων» κάτι που το θεωρεί «προσβολήν και εξύβρισιν». Θεωρούσε λοιπόν ο *Αιών* ότι το Νομοσχέδιο του Κωλλέτη ήταν συνέχεια του Καταστατικού του 1833, και ως εκ τούτου, «ξενικού πνεύματος».¹⁰⁴ Έψεξε επίσης, ιδιαίτερα, τη λεγόμενη μεταστροφή του Κωλλέτη, ο οποίος το 1833 εναντιώθηκε στο τότε

¹⁰³ Frazee, ο.π.,210-211

¹⁰⁴ *Αιών*, 13-6-1845

καταστατικό αλλά το 1845, και εν μέσω Συνταγματικής περιόδου πια και όχι Απολυταρχίας, συνέχισε, κατά την εφημερίδα, την ίδια προσέγγιση στη σχέση Εκκλησίας- Κράτους με αυτή του δυτικότροπου Μάουρερ, θέτοντας την Εκκλησίας υποχείριο του κράτους με το να ελέγχει κάθε συνεδρίαση της και να επεμβαίνει στα εσωτερικά της.

Στα επόμενα φύλλα του ο *Αιών* συνέχισε στους ίδιους τόνους και στο ίδιο μοτίβο. Έβλεπε πάντα τη Συνέλευση να διακατέχεται από ένα «ξενικό πνεύμα» και τις αποφάσεις της να καταπατούν τους Ιερούς Κανόνες. Κεφαλή αυτού του «ξενικού πνεύματος» θεωρούσε την δυτική διπλωματία, με συνεργούς τους βουλευτές και τον Ιωάννη Κωλλέτη. Είναι επίσης χαρακτηριστικό το γεγονός ότι δίνει σε αυτό το ζήτημα εθνικές διαστάσεις και θεωρεί προδότες κατά της Ελλάδας εκείνους που ψήφισαν υπέρ του Εκκλησιαστικού Νομοσχεδίου. Σε κύριο άρθρο του σχετικά με τη θετική ψήφο των βουλευτών στο Νομοσχέδιο του Κωλλέτη ανέφερε ότι «η σκανδαλώδης αυτή ψήφος, η επιβουλή και η προδοσία αυτή, όχι έργο και αποτέλεσμα συνειδήσεως ελευθέρως, αλλά πράξις υπαγορευθείσα υπό του εγωισμού, υπό του Υπουργείου και της συμμαχούσης Γαλλικής και Γερμανικής Διπλωματίας, γνωρίζει τρεις συνεργούς, ως επιβολέα μεν το ξενικόν πνεύμα, ως άμεσον δε όργανον τον Πρωθυπουργόν, και ως εκτελεστάς τους Βουλευτάς εκείνους, δι' ων εσηματίσθη η ασεβής επί του προκειμένου πλειοψηφία».¹⁰⁵ Η πολεμική του *Αιώνα* προς το Κωλλέτη είχε να κάνει τόσο με το γεγονός ότι δεν επιβεβαιώθηκαν οι ελπίδες των συντηρητικών για επαναπροσέγγιση με το Πατριαρχείο, αλλά ακόμη περισσότερο με τη διατήρηση, σχεδόν στα ίδια επίπεδα, της κρατικής επέμβασης στα εσωτερικά της Εκκλησίας. Ένας επιπλέον λόγος αντίδρασης της μερίδας αυτής προς την κυβέρνηση Κωλλέτη ήταν και επανατοποθέτηση του Θεόκλητου Φαρμακίδη στη θέση του Γραμματέα της Ιερής Συνόδου, στο πρόσωπο του οποίου έβλεπε ένα σύμβολο της παρούσας κατάστασης της Εκκλησίας. Τελικά, το εν λόγω Νομοσχέδιο υπερψηφίστηκε και αποτέλεσε τον άξονα πάνω στον οποίο κινήθηκαν τα εκκλησιαστικά πράγματα.

Τα επόμενα χρόνια το εκκλησιαστικό ζήτημα επανήλθε αποσπασματικά στην επικαιρότητα. Ο *Αιών* υποστήριξε την εισήγηση του Μιχαήλ Σχινά στη Συνέλευση

¹⁰⁵ *Αιών*, 4-7-1845

όταν τελευταίος πρότεινε να αυξηθεί ο αριθμός των επισκοπών σε σαράντα οκτώ και να αποκτήσει η Σύνοδος την ευθύνη της εκλογής των επισκόπων, με το βασιλιά να κατέχει μόνο την αρμοδιότητα της επικύρωσης. Αρχικά αναφέρθηκε στον αριθμό των επισκοπών σχολιάζοντας ότι «το μέν υπουργείον πρότεινε 24 επισκοπάς (...) η δε επιτροπή της Βουλής 28» την ώρα που Σχινάς «παρέστησε το ανεπαρκές και των δυο αριθμών δι' επιχειρημάτων πολλών». Στη συνέχεια ασχολήθηκε με θέμα «περί εκλογής και καταστάσεως των Επισκοπών». Για να υποστηρίξει την άποψή του αναφέρθηκε στην εκκλησιαστική παράδοση λέγοντας ότι «οι μέν θείοι Απόστολοι, οι αυτόπται και υπηρέται του λόγου, περινοστούντες και μαθητεύοντες πάντα τα έθνη, αυτοί πρώτοι και άμεσοι οικοδόμοι της Εκκλησίας, αυτοί και εξέλεγον και χειροτόνουν ιεραποστολικώς και καθίστων κατά πόλεις τους Επισκόπους».¹⁰⁶ Η πρόταση αυτή του Σχινά δεν έφτασε ποτέ στη Γερουσία και το νομοσχέδιο δεν προχώρησε.

Τα Μανούσεια

Ο *Αιών* επανέφερε τους τόνους της αντιπαράθεσης σε υψηλά επίπεδα και πάλι στις αρχές του 1848, όταν η εφημερίδα δημοσίευσε μια επιστολή από τον φοιτητή στο Πανεπιστήμιο, Παΐσιο Ιωαννίτη, ο οποίος επιτέθηκε στον καθηγητή Ιστορίας Θεόδωρο Μανούση, θεωρώντας πως οι διδασκαλίες του αντέβαιναν στη χριστιανική πίστη¹⁰⁷. Ο *Αιών* είχε και ένα λόγο παραπάνω να ασχοληθεί με το ζήτημα, καθώς, εκτός από την ευαισθησία του επί τέτοιων θεμάτων, ο Μανούσης συνδεόταν φιλικά με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, η εκ νέου παρουσία του οποίου στην Ιερά Σύνοδο είχε σχολιαστεί αρνητικά από την εφημερίδα. Ο Ιωαννίτης λοιπόν στην επιστολή του επιτέθηκε ευθέως στον Μανούση γράφοντας ότι είναι «ανάξιος της θέσεως, ην κατέχει, βεβηλών μάλιστα και αυτό το ιερόν όνομα του καθηγητού». Στη συνέχεια αναφερόμενος στις διδασκαλίες του τις χαρακτήρησε «κακοθήεις, παρατόλμους και αντιχριστιανικάς». Η Ιερά Σύνοδος δέχτηκε και εκείνη κριτική για το λόγο ότι αδρανούσε σε τέτοια ζητήματα: «Περιτόν κρίνωμεν ν' αποταθώμεν προς την Ιεράν Σύνοδον, υπό μανδραγόρα καθευδούσαν, και ανεχομένην τον αλάστορα

¹⁰⁶ *Αιών*, 18-1-1847

¹⁰⁷ Ματάλας, ο.π.,80

τούτον».¹⁰⁸ Ενδιαφέρον στην υπόθεση είναι και το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος φοιτητής είχε στενές σχέσεις με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο και είχε σταλεί από τον πρώην Πατριάρχη, Γερμανό, για σπουδές στην Αθήνα¹⁰⁹. Φαίνεται λοιπόν ότι οι λεγόμενοι ως ηγέτες των δυο αντιμαχόμενων μερών στο πεδίο της Εκκλησίας έπαιξαν ρόλο και σε αυτό το ζήτημα, ευρισκόμενοι πίσω από τους δυο πρωταγωνιστές. Ο *Αιών* συνέχισε το θέμα σε κύριο άρθρο του τις επόμενες μέρες. Η εφημερίδα κατηγορήσε το Μανούση ότι αναφέρθηκε σε επιστολή του Λούθηρου, στα λόγια του οποίου θεωρεί ότι «ενυπάρχει (...) η ανηθικότης και η βλασφημία», ενώ θεώρησε πως «ώφειλε να αποδοκιμάση και να επικρίνη τα περιεχόμενα εν αυτή, ως ασεβή και βλάσφημα». Τέλος, έθεσε και προ των ευθυνών τους όλους τους εμπλεκόμενους: «Φεισθήτε υμάς αυτούς ώ Υπουργοί, ώ Καθηγηταί, ώ Νεολαία! Προλάβετε το μέγα επικείμενον δυστύχημα, οι μεν ενεργούντες εντός του Νόμου, οι δε εξηγούμενοι ευσυνειδότης την αλήθειαν, οι δε απέχοντες από πάσης ραδιουργίας».¹¹⁰ Η ένταση που επικράτησε στο Πανεπιστήμιο μεταξύ των ομοϊδεατών του Ιωαννίτη και των υπερασπιστών του Μανούση ανάγκασε την Ιερά Σύνοδο να καλέσει το φοιτητή σε απολογία. Το γεγονός ότι, ενώ οι φιλορθόδοξοι και ο *Αιών* περίμεναν από τη Σύνοδο να αναλάβει δράση εναντίον του καθηγητή, αλλά, αντί αυτού, κάλεσε σε απολογία τον Ιωαννίτη και τον απέβαλε από το Πανεπιστήμιο, δείχνει την επιρροή την οποία ασκούσε ο Φαρμακίδης στη Σύνοδο. Από την άλλη μεριά η Πολιτεία μέσω του Υπουργού Εκκλησιαστικών, Γλαράκη, ο οποίος ανήκε στο Ρωσικό Κόμμα, στράφηκε εναντίον του Μανούση. Δημιουργήθηκε έτσι μια ιδιόμορφη κατάσταση κατά την οποία η Σύνοδος υπερασπίστηκε τον «βλάσφημο» καθηγητή και η Κυβέρνηση τον φιλορθόδοξο φοιτητή¹¹¹. Σε αυτή την ενέργεια της Συνόδου αντέδρασε ο *Αιών* αναφερόμενος στη μεροληπτική ανάκριση του Ιωαννίτη από τον Φαρμακίδη, γραμματέα της Συνόδου: «Της πλειοψηφίας της Ιεράς Συνόδου απόφασης, έργον ολοσχερές του γραμματέως αυτής Φαρμακίδου, στηρίζεται επί μιας ανακρίσεως μονομερούς και ελλειπούσης όλων των νόμιμων τύπων».¹¹² Η εξέλιξη αυτής της υπόθεσης δείχνει τη σχέση των φιλορθόδοξων

¹⁰⁸ *Αιών*, 28-1-1848

¹⁰⁹ Ματάλας, ο.π., 82

¹¹⁰ *Αιών*, 4-2-1848

¹¹¹ Ματάλας, ο.π., 81

¹¹² *Αιών*, 22-2-1848

πολιτικών προσώπων με τον Οικονόμο και με το Φανάρι. Αυτή η συνεργασία Γερμανού, Οικονόμου, Ιωαννίτη και Γλαράκη λειτούργησε με ενότητα και ως ένα σύνολο. Από την άλλη ο Φαρμακίδης άσκησε την επιρροή του στη Σύνοδο και έδειξε πως σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στην υπόθεση Καΐρη, η προοδευτική τάση επικράτησε στην Εκκλησία εκείνη την περίοδο. Το ζήτημα καθ' αυτό δεν αποτέλεσε σημαντική εξέλιξη στο εκκλησιαστικό ζήτημα και δεν είχε την ίδια ένταση με άλλα παρόμοια, είναι όμως ενδιαφέρον στη βάση της λειτουργίας των δυο τάσεων και της ευκολίας με την οποία, η μια ή η άλλη, αποκτούσε το προβάδισμα, τόσο στην Εκκλησία, όσο και στην Κυβέρνηση.

Το περί όρκου ζήτημα

Ένα ακόμη ενδιαφέρον ζήτημα που προέκυψε τα επόμενα χρόνια ήταν αυτό της διαμάχης μεταξύ Κωνσταντίνου Οικονόμου και Θεόκλητου Φαρμακίδη για το ζήτημα της ορκωμοσίας των ιερέων.

Η Σύνοδος, η οποία βρισκόταν υπό τη επιρροή του Φαρμακίδη εκείνη την περίοδο, εξέδωσε μια εγκύκλιο στην οποία αναφέρθηκε στο ζήτημα του όρκου των ιερέων στα δικαστήρια, το οποίο είχε τεθεί στις συζητήσεις για το Εκκλησιαστικό νομοσχέδιο λίγα χρόνια νωρίτερα. Στο νομοσχέδιο αναφερόταν πως οι ιερείς θα έπρεπε να ορκίζονται κανονικά και να συμμετάσχουν στις δίκες ως μάρτυρες. Αυτή η εξέλιξη είχε δυσαρεστήσει τους συντηρητικούς, καθώς θεωρούσαν πως κάτι τέτοιο αντέβαινε στους ιερούς κανόνες. Θεωρούσαν πως για τους κληρικούς θα έπρεπε να υπάρχει ένας ειδικός όρκος. Ο ίδιος ο Οικονόμος είχε αρνηθεί να ορκιστεί στο Ευαγγέλιο ενώπιον του δικαστηρίου. Η Σύνοδος λοιπόν συνέταξε την εγκύκλιο με σκοπό να υπενθυμίσει σε εκείνους που αντιδρούσαν, ότι ο όρκος των ιερέων αποτελούσε νόμο του κράτους.¹¹³ Η ουσία του ζητήματος αφορούσε φυσικά το βαθμό εξουσίας του κράτους στον κλήρο. Ο Αιών πήρε θέση υπέρ της άποψης των φιλορθοδόξων. Χαρακτήρισε το περιεχόμενο της εγκυκλίου «αντευαγγελικήν αίρεσιν» και στράφηκε εναντίον του Φαρμακίδη: «Μη κινείς τον ανάγυρον περεταίρω, Κύριε Φαρμακίδη». Σύμφωνα με το Αιώνα ο Φαρμακίδης είχε αποκρύψει από τα υπόλοιπα μέλη της Συνόδου την παράγραφο που αναφερόταν

¹¹³ Ματάλας, ο.π.,83

στον Όρκο των Ιερέων, αφού κανένας εξ αυτών δεν θα δεχόταν τα λεγόμενα του σχετικά με το ζήτημα αυτό.¹¹⁴ Το ζήτημα σταδιακά υποβαθμίστηκε καθώς η προοπτική της ένωσης με το Πατριαρχείο είχε αρχίσει να αναδύεται και πάλι η επιθυμία επαναπροσέγγισης με το Πατριαρχείο.

¹¹⁴ *Αιών*, 27-7-1849

Κεφάλαιο 4

Η «λύση» του Σχίσματος

Τη στιγμή που η ένωση με το Πατριαρχείο είχε επανέλθει στην επικαιρότητα κάποια γεγονότα κατέστησαν το έδαφος περισσότερο πρόσφορο από ποτέ. Βασική αιτία της απόπειρας επαναπροσέγγισης αποτελούσε η επιθυμία και των δύο πλευρών για μια τέτοια εξέλιξη¹¹⁵. Ακόμα όμως δεν είχε κάνει την εμφάνισή της καμία αφορμή για σπάσει ο πάγος.

Στις αρχές του 1850 είχε προκύψει μια διαμάχη μεταξύ της Ελλάδας και Αγγλίας λόγω των οικονομικών αξιώσεων του Δον Πατσιφίκο από την Ελληνική κυβέρνηση. Αυτή η διαμάχη προκάλεσε την αυστηρή αντίδραση του αγγλικού στόλου ο οποίος απέκλεισε το λιμάνι του Πειραιά ως αντίποινα για την άρνηση του Όθωνα να υποκύψει στις πιέσεις. Αυτή η αδιάλλακτη στάση του βασιλιά σε συνδυασμό με τη βίαιη αντίδραση των Άγγλων ανέβασε τη δημοτικότητα του, ξυπνώντας το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων, και παράλληλα υποβάθμισε την εμπιστοσύνη των Ελλήνων προς την προστάτιδα Δύναμη. Ως φυσικό επακόλουθο προέκυψε μια προσέγγιση προς τη Ρωσία¹¹⁶.

Το εκκλησιαστικό ζήτημα απασχολούσε και τους Ρώσους καθώς μια εξομάλυνση των σχέσεων της Αθήνας με το Φανάρι θα ενίσχυε και τη δική τους θέση στην Ελλάδα, λόγω της επιρροής τους στο Πατριαρχείο. Έτσι, ασχολήθηκαν ζεστά με την υποστήριξη της Ελλάδας στη διαμάχη με την Αγγλική Κυβέρνηση και μεσολάβησαν στις προσπάθειες των δύο πλευρών για προσέγγιση.

Παράλληλα, εκείνη την εποχή, είχε ξεσπάσει και η διαμάχη για τους Αγίους τόπους. Οι αξιώσεις των Γάλλων υπέρ της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και σε σχέση με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων της στη συγκεκριμένη περιοχή, η οποία είχε περιέλθει στον έλεγχο των Ελλήνων μοναχών. Η εκ των πραγμάτων, λοιπόν, προσέγγιση με τους ομόδοξους Ρώσους και η ανάγκη για ομοψυχία της ορθοδοξίας ενίσχυσε το ενδιαφέρον για το ελληνικό εκκλησιαστικό ζήτημα.

¹¹⁵ Frazee, ο.π.,215

¹¹⁶ Frazee, ο.π.,217

Η προσέγγιση Αθήνας Πατριαρχείου

Η καθοριστική αφορμή δόθηκε με την απόφαση του Πατριαρχείου να τιμήσει τον Έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό, ο οποίος πέθανε το Δεκέμβριο του 1849. Ο Πατριάρχης ενημέρωσε πως θα τελέσει ο ίδιος την κηδεία του κάτι που έδειξε μια καλή θέληση από πλευράς του. Το γεγονός, και μόνο, ότι ο Ρίζος Νερουλός ήταν από τους πρωτεργάτες των διαδικασιών για το Καταστατικό του 1833 έκανε σαφές ότι αυτή η κίνηση ήταν ένα σημάδι προς την Ελληνική Κυβέρνηση. Η τελευταία ανέλαβε αμέσως δράση στέλνοντας τον Πέτρο Δεληγιάννη ως πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη και τον Μισαήλ Αποστολίδη με την αποστολή να τιμήσει τον Πατριάρχη Άνθιμο Δ΄ με το παράσημο του Σωτήρος, για τη συμμετοχή του στην τελετή. Μαζί με το παράσημο η αποστολή έφερε μαζί της και ένα γράμμα από το Υπουργείο Εξωτερικών και την Ιερά Σύνοδο που αναφερόταν στην αποκατάσταση των σχέσεων των δύο Εκκλησιών. Αυτή η κίνηση ερμηνεύτηκε από κάποιους ως προσπάθεια της ομάδας Φαρμακίδη να θεωρήσει de facto την αναγνώριση από τον Πατριάρχη εάν εκείνος απαντούσε στο γράμμα¹¹⁷. Για το λόγο αυτό και πιθανώς μετά από προτροπή του Κωνσταντίνου Οικονόμου, ο οποίος απολάμβανε ιδιαίτερης εκτίμησης στο Φανάρι, ο Άνθιμος αρνήθηκε να ανοίξει το γράμμα με τη δικαιολογία ότι δεν αναγνώριζε καμία Σύνοδο στην Αθήνα. Έστειλε, έτσι, ένα σαφές μήνυμα στην Ελληνική Κυβέρνηση ότι οποιαδήποτε προσέγγιση θα γινόταν με τους δικούς του όρους. Η ελληνική πλευρά έκανε νέες κινήσεις προς αυτή την κατεύθυνση με νέο γράμμα προς τον Πατριάρχη για να καταστήσει σαφείς τις προθέσεις της. Προσπάθησε να καταδείξει την πνευματική ενότητα των δύο Εκκλησιών αλλά και να πείσει τον Άνθιμο πως η αυτοκεφαλία ήταν φυσικό επόμενο των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων και των ειδικών συνθηκών της Επανάστασης και ότι δεν είχαν παραβιαστεί οι ιεροί κανόνες σε καμία περίπτωση¹¹⁸. Παράλληλα, έδωσε οδηγίες στον Αποστολίδη για το χειρισμό του ζητήματος. Ο Αιών εξήρε τις πρωτοβουλίες αυτές της Ελληνικής Κυβέρνησης αναφέροντας ότι, «δυνάμεθα να συγχαρώμεν τον Βασιλέαν και την Κυβέρνησιν ημών, διότι λύεται τέλος πάντων έν

¹¹⁷ Ματάλας, ο.π.,90-91

¹¹⁸ Frazee, ο.π.,220

ζήτημα ζωής και θανάτου»¹¹⁹. Έπειτα από πιέσεις ο Πατριάρχης αποφάσισε να ανταποκριθεί και να επιτρέψει την έναρξη συζητήσεων για το θέμα. Σημαντικό ρόλο έπαιξε, όπως ήδη αναφέρθηκε, η Ρωσία μέσω του πρεσβευτή της στην Κωνσταντινούπολη, Τίτωφ. Η Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης συνεκλήθη τον Ιούνιο του 1850 και όλα έδειχναν ότι ήταν θέμα χρόνου η αποκατάσταση των σχέσεων. Η Σύνοδος αποφάσισε να δεχτεί το αίτημα της Ελληνικής Κυβέρνησης και έτσι ξεκίνησε η σύνταξη του Συνοδικού Τόμου, όπως ονομάστηκε η πράξη. Όπως ήταν επόμενο, όμως, το Πατριαρχείο προσπάθησε να αποκομίσει όσο το δυνατόν περισσότερα κέρδη από αυτή την εξέλιξη, προσθέτοντας όρους που δεν αποτελούσαν μέρος των οδηγιών της ελληνικής κυβέρνησης προς τους απεσταλμένους της. Αυτοί οι όροι γίνονταν εν μέρει γνωστοί στην Ελλάδα, προκαλώντας κάποιες ήπιες ανησυχίες στο στρατόπεδο των εκσυγχρονιστών. Από την άλλη, οι πληροφορίες που λάμβαναν οι Πατριαρχικοί τους προκαλούσαν συγκρατημένη αισιοδοξία, εφιστούσαν όμως και την προσοχή στην κυβέρνηση για την αποδοχή του κειμένου. Ο *Αιών* ανέφερε σχετικά ότι ερχόντουσαν από την Κωνσταντινούπολη «ειδήσεις περί του υπογραφέντος Συνοδικού Τόμου δια την εν Ελλάδι ορθόδοξον Εκκλησίαν» όντας ικανοποιημένοι από «το τόσο αίσιον και ευτυχές πέρας του Εκκλησιαστικού ζητήματος». Παράλληλα, όμως, αντιλαμβανόταν ότι οι όροι δεν θα γίνονταν εύκολα αποδεκτοί από την κυβέρνηση και για το λόγο αυτό ένωσε την ανάγκη να αναφέρει ότι «δυνάμεθα να ελπίζωμεν, ότι το Υπουργείον μένει σύμφωνον κατά πάντα».¹²⁰

Τα σημεία τριβής της ενδοελλαδικής διαμάχης

Για την καλύτερη κατανόηση, όμως, της μετέπειτα αναταραχής που προκλήθηκε στη χώρα όταν το κείμενο έφτασε στην Αθήνα, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν τα κύρια σημεία που το κατέστησαν αμφιλεγόμενο.

Αρχικά στο κείμενο του Τόμου αναφερόταν ότι η Εκκλησία της Ελλάδος θα αποτελούνταν από Ιερά Σύνοδο, οι Επίσκοποι της οποίας θα εκλέγονταν με τη διαδικασία της χειροτονίας και ότι η διοίκηση θα πραγματοποιούνταν με βάση τους

¹¹⁹ *Αιών*, 20-5-1850

¹²⁰ *Αιών*, 8-7-1850

ιερούς κανόνες και χωρίς καμία εξωτερική επέμβαση, κάτι που αντέβαινε στην υπάρχουσα κατάσταση της. Επίσης, η λέξη *κανονικώς* που χαρακτήριζε την αναγνώριση ηχούσε πάντα αρνητικά στα αυτιά της κυβέρνησης καθώς έδειχνε τη διάθεση του Πατριαρχείου να δείξει ότι χορηγούσε το ίδιο την αυτοκεφαλία. Η ελληνική πλευρά ήθελε να αποκατασταθεί η πνευματική ενότητα της Ελληνικής με τη Μεγάλη Εκκλησία και όχι να τεθεί υπό τις οδηγίες της σε διοικητικά ζητήματα. Επιπλέον, γινόταν αναφορά στη χορήγηση του Αγίου Μύρου από το Πατριαρχείο, την αποκλειστική δικαιοδοσία στην κατασκευή και χορήγηση του οποίου είχε αρνηθεί η ελληνική πλευρά τα προηγούμενα χρόνια. Τέλος, έγινε λόγος και για μνημόνευση στο όνομα του Πατριάρχη στις λειτουργίες, κάτι που είχε πάψει να ισχύει από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης¹²¹.

Στην Ελλάδα επικράτησε πανηγυρικό κλίμα όταν έφτασαν τα νέα για λύση του ζητήματος. Ο Όθωνας, όμως, όπως και η κυβέρνηση ήταν σκεπτικοί ως προς το κείμενο του Τόμου. Όταν οι απεσταλμένοι επέστρεψαν, το ζήτημα συζητήθηκε εκτενώς μεταξύ του Δεληγιάννη και του βασιλιά. Ο τελευταίος όντας αναποφάσιστος ως προς το χειρισμό του ζητήματος και μη μπορώντας να εφαρμόσει στο απόλυτο τον Τόμο αποφάσισε να κωλυσιεργήσει. Με την ένωση να έχει επιτευχθεί θεωρητικά, ο λαός ήταν ευχαριστημένος. Έτσι, προσπάθησε να κερδίσει χρόνο αναγγέλλοντας πως θα έλειπε για κάποιους μήνες, έτσι ώστε να παγώσει το θέμα και να το επανεξετάσει σε πιο ήπιες συνθήκες¹²². Στην πραγματικότητα μια πλήρης εφαρμογή του Τόμου θα σήμαινε την εκ θεμελίων αναπροσαρμογή των σχέσεων Εκκλησίας Κράτους, κάτι που δεν υπήρχε η διάθεση να γίνει.

Η ομάδα Φαρμακίδη αντέδρασε έντονα στους όρους του Τόμου. Ο ίδιος, όντας πολέμιος οποιασδήποτε εξουσίας του Πατριάρχη στην Ελλάδα, δεν μπορούσε να δεχθεί τις υποδείξεις του στα εσωτερικά της Ελληνικής Εκκλησίας. Έτσι, παραιτήθηκε από τη θέση του γραμματέα της Ιεράς Συνόδου¹²³ (κατά κάποιες πηγές απολύθηκε¹²⁴) όντας ο μοναδικός από τη Σύνοδο που αντιτέθηκε στον Τόμο. Τη

¹²¹ Σκριβάνου, ο.π.,11-13

¹²² Frazee, ο.π.,227

¹²³ Ματάλας, ο.π.,95

¹²⁴ Frazee, ο.π.,228

θέση του ανέλαβε ο Μισαήλ Αποστολίδης, ως επιβράβευση για τη συμμετοχή του στις διαπραγματεύσεις. Ο Αποστολίδης, που στο παρελθόν είχε ταυτιστεί με τις απόψεις του Φαρμακίδη, είχε καταστήσει τις θέσεις του αρκετά πιο μετριοπαθείς και είχε κάνει αρκετές υποχωρήσεις στις συζητήσεις με τον Πατριάρχη¹²⁵. Μάλιστα ταξίδεψε στην Αγία Πετρούπολη για να ενημερώσει την εκεί Σύνοδο για τα νέα δεδομένα.

Ο *Αιών* επιτέθηκε σε εκείνους που αντέδρασαν στους όρους του Τόμου κάνοντας λόγο για «μέγα κατ' αυτής προστριβέν αίσχος εκ της προηγηθείσης αντιδράσεως εις την κανονικὴν αναγνώρισιν της Εκκλησίας ημών ως Αυτοκεφάλου!». Έκανε, μάλιστα και μια σύγκριση της αποδοχής της ένωσης από την Οθωμανική Κυβέρνηση αναφέροντας ότι η «Τουρκική μεν Εξουσία εν Κωνσταντινουπόλει, εἰ και αλλόθρησκος, εἰ και διάφορα ὅλως πολιτικά συμφέροντα ἔχουσα, εἰ και φυσικὴ εχθρά της Ελλάδος, δεν ἀντέπραξε κατὰ της ἐλευθερίας και της κανονικότητος των πράξεων της Μεγάλης του Χριστοῦ Εκκλησίας» σε σχέση με την αντίδραση της Ελληνικής, λέγοντας ότι η «Ελληνική δ' ἐξουσία εν Αθήναις, εἰ και ομόθρησκος, εἰ και μόνην οφείλουσα να βλέπη κρηπίδα του μεγάλου της πατρίδος προορισμού την Εκκλησιαστικὴν ἐνότητα, εδείχθη ἀποδοκιμάζουσα... τις να πιστεύση... την ἐλευθερίαν και την κανονικὴν χρίσιν του δικαιώματος της Μεγάλης Μητρός Εκκλησίας! Και ο λόγος; Διά να σώσει ἐλπίζουσα το τόσω πεφλημένον αὐτή, ἀλλὰ ναυαγήσαν Λουθηροκαλβινικόν ἀληθῶς και ἀντικανονικόν Καταστατικόν του 1833, ἀπλή ἐπιδιώκουσα ἀναγνώρισιν».¹²⁶ Η επίθεση αυτή του *Αιώνα* προμηνύει την ένταση με την οποία επρόκειτο να περιβληθεί η διαμάχη για την εφαρμογή του Τόμου. Παράλληλα, δείχνει και το κατά πόσο ὅλη η πορεία του ζητήματος είχε παίξει ρόλο στην πόλωση και πώς το ζήτημα είχε φτάσει στην κορύφωσή του. Λίγες μέρες αργότερα συνέχισε στον ίδιο τόνο σε ἄρθρο με τίτλο «Και πάλιν προς τους Ἀντεκκλησιαστικούς». Σε αυτό αναφέρθηκε σε εκείνους που αντέδρασαν στον Τόμο ὅτι ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ ὁποῖοι «Ἐν διαστήμασι δεκαεπτὰ ἤδη ἐτῶν» μέσω των

¹²⁵ Σκριβάνου, ο.π.,10

¹²⁶ *Αιών*, 12-7-1850

νομοθεσιών προσπάθησαν να «υποτάξωσιν, εί δυνατόν, το πάτριον πνεύμα της Ελληνικής κοινωνίας»¹²⁷, προσδίδοντας εθνικό χαρακτήρα στο ζήτημα.

Πριν αναχωρήσει ο Όθωνας εξέδωσε διάταγμα για τη σύσταση προσωρινής Συνόδου έως ότου επιστρέψει. Σε αυτή δεν παρέλειψε να τοποθετήσει βασιλικό επίτροπο, κάτι που αντέβαινε στους όρους του Τόμου περί μη επεμβάσεως της Πολιτείας στα εσωτερικά της Συνόδου και προκάλεσε τη μήνη του *Αιών*. Αναφερόμενος στο ζήτημα έγινε λόγος «περί του Επιτρόπου παρά τη Ιερά Συνόδω. Η Κυβέρνησις θέλει τούτον εν ενεργεία. Αφίνοντες εν μερει τους έξωθεν κρώζοντας κατά του Εκκλησιαστικού Ζητήματος και της εφαρμογής του ιερού Τόμου, ερωτώμεν την κυβέρνησιν να ειπή: παραδέχεται ως εν ενεργεία όν το Καταστατικόν του 1833, ναι ή όχι;»¹²⁸

Το Φθινόπωρο του 1850 διενεργήθηκαν εκλογές και πολλοί από τους συντησαρητικούς πίστευαν πως πρώτη εκκρεμότητα που έπρεπε να διευθετηθεί, ήταν η ρύθμιση των εκκλησιαστικών. Ένα νομοσχέδιο που θα επικύρωνε τον Τόμο και θα έθετε τέλος στο ζήτημα, όμως δεν ήταν στα άμεσα σχέδια της κυβέρνησης.

Όταν ο Όθωνας επέστρεψε συνέχισε να μην ασχολείται στην πράξη με το ζήτημα. Ο *Αιών* κατηγορήσε το βασιλιά για καθυστέρηση στο μείζον αυτό ζήτημα: «Τα Εκκλησιαστικά νομοσχέδια κοιμώνται τον συνήθη βαρύν ύπνον, ουδόποτε εξυπνήσοντα. Ποίος δε, και ολίγον συλλογιζόμενος άνθρωποςν ήλπισέ ποτε να ιδή αυτά επιψηφιζόμενα και εφαρμοζόμενα;»¹²⁹.

Την επόμενη χρονιά, η κίνηση του Όθωνα να διορίσει στη θέση του Υπουργού των Εκκλησιαστικών τον Σταύρο Βλάχο, στέλεχος του Ρωσικού Κόμματος, ερμηνεύτηκε σαν μια προσπάθεια να ρίξει τους τόνους στις αντιδράσεις του Ναπαίων για την καθυστέρηση της εφαρμογής του Τόμου. Με Υπουργό το Βλάχο ξεκίνησε μια μακρά συζήτηση για την σύνταξη ενός νομοσχεδίου που θα κανόνιζε τα εκκλησιαστικά πράγματα¹³⁰.

¹²⁷ *Αιών*, 19-7-1850

¹²⁸ *Αιών*, 9-8-1850

¹²⁹ *Αιών*, 29-9-1851

¹³⁰ Frazee, ο.π.,232

Πριν, όμως, από τη σύνταξη του νομοσχεδίου ο Θεόκλητος Φαρμακίδης εξέδωσε ένα νέο βιβλίο, με τίτλο «Ο Συνοδικός Τόμος, ή περί Αληθείας», στο οποίο κατακεραύνωνε τον Τόμο και τους όρους του. Όπως και μετά την απομάκρυνσή του από την Ιερά Σύνοδο το 1840 με την «Απολογία» του, έτσι και το 1852 αποφάσισε να κάνει έναν απολογισμό του Εκκλησιαστικού Ζητήματος και να κάνει γνωστές τις θέσεις του για την Ένωση με ο Πατριαρχείο, ηγούμενος των *αντιτομιστών*, όλων εκείνων που διαφωνούσαν με το χειρισμό της υπόθεσης. Σε αυτό το βιβλίο αντέδρασε έντονα τόσο η ρωσική διπλωματία όσο και όλη η φιλορθόδοξη μερίδα του κλήρου και της πολιτικής, με τον *Αιών* να πρωτοστατεί σε αυτή την αντίδραση: «Όλοι απεκάλεσαν τούτον αποτρόπαιον έργον του σκότους, της κακεντρέχειας και της αντεθνικωτέρας επιβουλής, έργον εν γένει άξιον των χειρών του Θεόκλητου Φαρμακίδη»¹³¹. Μάλιστα, το σύγγραμμα θεωρήθηκε τόσο αντεκκλησιαστικό που προκάλεσε την αντίδραση ανθρώπων της Εκκλησίας που είχαν παρόμοιες απόψεις με τον Φαρμακίδη. Στο ίδιο φύλλο, ο πρώην ομοϊδεάτης του, Νεόφυτος Βάμβας, απευθυνόμενος σε δεύτερο πρόσωπο στο Φαρμακίδη, αναφέρει σχετικά με τα γραφόμενα του: «Πάντας αδικείς, Κύριε Φαρμακίδη, πάντας, και την Ελλάδα, και τους έξω ομογενείς. Πόλεμον θρησκευτικόν διεγείρεις· σχίσμα εισάγεις. Δεν είναι απλώς ιστορικόν το σύγγραμμά σου. Δεν περιορίζεσαι εις την ιστορίαν, αλλά μεταχειρίζεσαι αυτήν εν τοιούτοις καιροίς πρόσχημα, δια να συνταράξεις τας Εκκλησίας. Εν οίς λέγεις και γράφεις, δεν υπάρχει πνεύμα ειρήνης»¹³². Στο χωρίο αυτό ο Βάμβας απάντησε στην προσπάθεια του Φαρμακίδη να χαρακτηρίσει το κείμενό του ως ιστορικό και όχι ως θρησκευτικό, έτσι ώστε να αποβάλλει από πάνω του οποιαδήποτε κατηγορία περί ασέβειας προς την Εκκλησία.

Ο *Αιών* και πάλι θέτει το ζήτημα στο εθνικό του επίπεδο θεωρώντας ότι όποιος επιβουλεύεται την Ένωση με το Πατριαρχείο πραγματοποιεί προδοσία κατά του Έθνους καθώς διχοτομεί τον Ελληνισμό σε ελλαδικό και εξωελλαδικό. Σε επόμενο άρθρο του ανέφερε ότι «Υπήρξεν ανέκαθεν η Ελλάς έν όλον αμερές, ως και θέλει υπάρξει καθ' όλον το μέλλον τοιάυτη, δια του αδιαρρήκτου δεσμού της μίας Θρησκείας, δια των αυτών παθημάτων και ελπίδων, και ωσεπιτοπλείστον δια της

¹³¹ *Αιών*, 7-5-1852

¹³² *Αιών*, 7-5-1852

μίας καταγωγής και γλώσσας»¹³³. Ο μεγαλοϊδεατισμός του *Αιώνα* είχε διαφανεί και στο παρελθόν και αποτέλεσε κύρια πτυχή της αρθρογραφίας του. Στη συνέχεια του άρθρου στον ίδιο τόνο διερωτάται «Τι εννοεί ο Αντιτόμος ως Ελληνικόν έθνος;» θέτοντας το θέμα του χαρακτήρα του ελληνικού έθνους, ο οποίος βασίζεται στην ορθοδοξία σύμφωνα με τον *Αιώνα*.

Τα Εκκλησιαστικά Νομοσχέδια

Επιστρέφοντας στις συζητήσεις για το Εκκλησιαστικό Νομοσχέδιο, ο Βλάχος συνέταξε μια πρόταση η οποία ευθυγραμμιζόταν με του όρους του Τόμου. Αυτή η εξέλιξη έφερε τους συντηρητικούς και τους φιλελεύθερους σε σύγκρουση. Ο Όθωνας όμως ασκούσε ακόμα μεγάλη επιρροή στον Υπουργό των Εκκλησιαστικών και έτσι ο τελευταίος προσπαθούσε να ευχαριστήσει τόσο τον κλήρο όσο και την κυβέρνηση. Ο Όθωνας ήταν πλέον πρόθυμος να κάνει πίσω σε κάποια ζητήματα καθώς το θέμα δεν μπορούσε να συνεχιστεί άλλο. Έπρεπε να μπει ένα τέλος που να αφήνει ικανοποιημένους τόσο τους συντηρητικούς όσο και τους φιλελεύθερους, έστω και εν μέρει. Επίσης το Πατριαρχείο για να επικυρώσει την απόφασή του να χορηγήσει την αυτοκεφαλία στην Ελληνική Εκκλησία έπρεπε να δει έστω και κάποιους όρους του τόμου να τηρούνται. Έτσι μετά από συζητήσεις συντάχθηκε τον Μάιο του 1852 το κείμενο του Νόμου ΣΑ' (201), όπως ονομάστηκε, με την προτροπή να υπερψηφιστεί από όλα τα μέλη της Συνέλευσης, καθώς, όπως ειπώθηκε, καμία από τις δυο πλευρές δεν ήθελε τη διαιώνιση της διαμάχης¹³⁴. Αρχικά, αξίζει να αναφερθεί ότι η ονομασία της Συνόδου άλλαξε σε «Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος», έτσι ώστε να αναδεικνύεται ο ενισχυμένος βαθμός αυτονομίας της. Η Σύνοδος ορίστηκε πενταμελής, ενώ τα μέλη της όφειλαν έναν όρκο νομιμότητας στο Βασιλιά. Τοποθετήθηκε εκ νέου βασιλικός επίτροπος, χωρίς την υπογραφή του οποίου δεν μπορούσε να έχει ισχύ καμία απόφαση της Συνόδου. Επίσης, διαχωρίστηκαν οι εσωτερικές με τις εξωτερικές δικαιοδοσίες της Εκκλησίας και τέθηκε επιπλέον έλεγχος στην αλληλογραφία της Συνόδου με εξωτερικές εξουσίες.

¹³³ *Αιών*, 10-5-1852

¹³⁴ Frazee, ο.π.,238,239

Τέλος, διατηρήθηκε υποχρέωση των κληρικών να δίνουν όρκο και να παρίστανται στα δικαστήρια ως μάρτυρες, με κάποιους, ωστόσο, περιορισμούς¹³⁵.

Το Νομοσχέδιο δεν ικανοποίησε πλήρως καμία από τις δυο πλευρές καθώς ήταν μια απόπειρα συμβιβασμού τους. Σύμφωνα με τα άρθρα του δείχνει να μην άλλαξε ιδιαίτερα ο βαθμός αυτονομίας της Εκκλησίας. Κάτι που απογοήτευσε ιδιαίτερα τη συντηρητική μερίδα.

Ένας νέος, συμπληρωματικός νόμος περί των εκκλησιαστικών ψηφίστηκε τον Ιούνιο, ο οποίος ξεκαθάριζε την κατάσταση των Επισκοπών. Αυτές θα ήταν είκοσι τέσσερις στον αριθμό. Το αξιοσημείωτο του νόμου αυτού ήταν ότι έδινε τη δυνατότητα στη Σύνοδο να προτείνει εκείνη τρεις υποψήφιους για τη θέση του Επισκόπου εκ των οποίων ο Βασιλιάς θα επέλεγε έναν. Αυτή η απόφαση έδινε μια, έστω και περιορισμένη, αυτονομία στη Σύνοδο¹³⁶.

Με αυτή τη νομοθεσία καθορίστηκαν οι συνθήκες λειτουργίας και σχέσεων μεταξύ Ιεράς Συνόδου και Ελληνικής Πολιτείας. Το βέβαιο είναι ότι δεν άλλαξαν πολλά στις σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος, προς ικανοποίηση των εκσυγχρονιστών. Εκείνο που επιτεύχθηκε ήταν η ένωση με το Πατριαρχείο και η ικανοποίηση έτσι, σε ένα βαθμό, και των συντηρητικών. Φαίνεται πως μέσα από τις προσπάθειες του Όθωνα να συγκλίνει τις δυο απόψεις επιτεύχθηκε μια σχετική ομοψυχία. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στη σε γενικές γραμμές όλοι συμφωνούσαν με την ένωση, πέρα από τις ακραίες περιπτώσεις. Τέτοιο είναι το παράδειγμα του Φαρμακίδη, στον οποίο μάλιστα αντιτέθηκαν πρώην φίλοι και συνεργάτες του, όπως ο Νεόφυτος Βάμβας και ο Μισαήλ Αποστολίδης, όταν αυτός διαφώνησε έντονα με οποιαδήποτε σχέση με το Φανάρι. Αυτή η ομοψυχία εξηγεί και την εθνικιστική έξαρση που ακολούθησε στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου, όπου η θρησκεία έπαιξε σημαντικό ρόλο. Εκεί φάνηκε ότι το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων επιθυμούσε την αποκατάσταση των σχέσεων με το Πατριαρχείο. Σχετικά με τις συνθήκες που επικράτησαν στα εσωτερικά και αφορούσαν τη θέση της Εκκλησίας στο κράτος, αυτές διατηρήθηκαν με μικρές τροποποιήσεις, όπως τις καθόρισε η νομοθεσία που προαναφέρθηκε, μέχρι και το 1923.

¹³⁵ Frazee, ο.π.,239-241

¹³⁶ Frazee, ο.π.,242

Συμπεράσματα

Μέσα, από την οπτική του *Αιών*α είδαμε όλες τις όψεις της επιχειρηματολογίας της συντηρητικής μερίδας της Ελληνικής Εκκλησίας και της πολιτικής. Η εκκλησιαστική μερίδα των συντηρητικών εναρμονιζόταν με την πολιτική μερίδα του Ρωσικού Κόμματος. Σε αυτή τη μερίδα συμμετείχαν όλοι εκείνοι, οι οποίοι ταύτιζαν το ελληνικό έθνος με την Ορθοδοξία. Για αυτούς η Ελλάδα ήταν «Ανατολή», ήταν συνέχεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η θέση της, σε επίπεδο διεθνούς πολιτικής, ήταν στο πλευρό της Ρωσίας, της προστάτιδας δύναμης, η οποία δεν θα επιβουλεύονταν τις πολιτισμικές και θρησκευτικές παραδόσεις των Ελλήνων.

Ο τύπος της εποχής αντικατόπτριζε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική κατάσταση της περιόδου που εξετάζεται. Ο *Αιών* σφικτά δεμένος πολιτικά και ιδεολογικά με τη μερίδα των συντηρητικών και το Ρωσικό Κόμμα πήρε θέση σε όλα τα ζητήματα που αφορούσαν την Εκκλησία και αντανάκλουν τις βαθύτερες πολιτικές προστριβές της εποχής και αποτέλεσε έναν ιδιαίτερα μαχητικό εκπρόσωπο του πόλου που απαρτιζόταν από το συντηρητικό κλήρο, το Ρωσικό Κόμμα, τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, τη Ρωσική διπλωματία και το Φανάρι. Ο πόλος αυτός φαίνεται πως είχε μια αξιοσημείωτη συσπείρωση.

Σχετικά με την Ιερά Σύνοδο και τη σχέση της με τις εκάστοτε κυβερνήσεις, η εφημερίδα προσπάθησε να προωθήσει την άποψη για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αυτονομία της. Η επιχειρηματολογία της σε αυτό το ζήτημα βασιζόταν στους ιερούς κανόνες, που παραβιάζονταν με τον κρατικό παρεμβατισμό που διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό παρά τις προσπάθειες για το αντίθετο. Τόσο στην περίοδο της Εθνοσυνέλευσης του 1844, όσο και κατά τις συζητήσεις της Συνέλευσης για την εφαρμογή του Τόμου του 1850 ο *Αιών* προσπάθησε να βελτιώσει τη θέση της Εκκλησίας.

Η αποκατάσταση των σχέσεων με το Πατριαρχείο ήταν ένα από τα φλέγοντα ζητήματα, το οποίο έφερνε σε πρώτο πλάνο ο *Αιών* με κάθε αφορμή. Η ρήξη με τη «Μητέρα Εκκλησία» προκαλούσε στους συντηρητικούς τόσο την ανησυχία για την πορεία του Έθνους, πολιτικά, όσο για την ευκολότερη εισβολή των προτεσταντικών

ιδεών, καθώς η ενότητα της Ορθοδοξίας χανόταν. Έτσι, η αναγκαιότητα της επαναπροσέγγισης με το Φανάρι επισημαινόταν συχνά από τον *Αιώνα*.

Το ζήτημα της δράσης των Ιεραποστόλων απασχόλησε επίσης την εφημερίδα. Η επιχειρηματολογία βασίστηκε στο γεγονός ότι δεν περιορίζονταν στα διδασκαλικά τους καθήκοντα αλλά προωθούσαν μια ολόκληρη πολιτική, ιδεολογική και θρησκευτική κατήχηση. Κατηγόρησε επίσης τους ντόπιους εκσυγχρονιστές, όπως ο Φαρμακίδης, ο Βάμβας και ο Καΐρης, ότι ενίσχυαν αυτή την απόπειρα. Θεωρούσαν ότι ο Φαρμακίδης μέσω της πολιτικής, ο Βάμβας μέσω της φιλολογικής και ο Καΐρης μέσω της διδασκαλικής οδού, προωθούσαν αυτή την εισβολή.

Μέσω όλης αυτής της ενασχόλησης με το Εκκλησιαστικό Ζήτημα, ο *Αιώνας*, έθιγε στην ουσία άλλα, πιο καίρια ζητήματα. Τέτοιο ήταν το Εθνικό Ζήτημα. Με το ρόλο του προστάτη της ορθοδοξίας οι συντηρητικοί και ο *Αιώνας* προσπαθούσαν να διατηρήσουν μια επαφή με τον Ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ακόμη προσέβλεπαν στη διεύρυνση των συνόρων σε βαθμό ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έβλεπαν την Ελλάδα περισσότερο ως Γένος, με τα προ-νεωτερικά χαρακτηριστικά της θρησκευτικής κοινότητας, και λιγότερο ως έθνος με την εκσυγχρονιστική λογική της εποχής. Το όραμα μιας Ελληνικής Αυτοκρατορίας ήταν υπαρκτό στους κύκλους των συντηρητικών, στα πλαίσια του οποίου κέντρο του Ελληνισμού αποτελούσε η Κωνσταντινούπολη και όχι η Αθήνα.

Αντίστοιχα, σε διπλωματικό επίπεδο η προσέγγιση της Ρωσίας αποτελούσε στόχο του *Αιώνα*. Με την αρθρογραφία του παρουσίαζε τη Ρωσία ως πραγματική προστάτιδα Δύναμη, τόσο του ελληνικού έθνους όσο και της ορθοδοξίας γενικότερα. Για τους Ρώσους, είχε αναπτυχθεί μια αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, ο ομόδοξος αυτός λαός είχε τη διάθεση και τη δύναμη να συνδράμει αποφασιστικά στην επίτευξη των ελληνικών εθνικών στόχων. Αυτή η αντίληψη δεν πήγαινε μόνο από ιδεοληπτικές προφητείες και ουτοπικές ελπίδες. Στη λογική του ότι η Ρωσία θα επιθυμούσε να έχει μια σύμμαχο που να κυριαρχεί στο Αιγαίο, έτσι ώστε να προωθεί τα δικά της συμφέροντα, αυτή η άποψη δεν ήταν τόσο παράλογη.

Παράλληλα, παρουσίαζε την αρνητική επιρροή των Δυτικών Δυνάμεων. Ο ρόλος τους κατά τον *Αιώνα* ήταν παρεμβατικός. Σε αυτές τις Δυνάμεις έβλεπε την

προσπάθεια απομάκρυνσης της Ελλάδας από τον ιστορικό της στόχο, της ενοποίησης ολόκληρου του Γένους και μετάλλαξης του χαρακτήρα των Ελλήνων, το κύριο χαρακτηριστικό των οποίων, θεωρούσε πως ήταν η ανατολική τους ταυτότητα, δηλαδή η ορθοδοξία. Η παρουσία και δραστηριότητα των προτεσταντών ιεραποστόλων και γεγονότα όπως τα *Παρκερικά* και ο αποκλεισμός του Πειραιά κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου ενίσχυαν την επιχειρηματολογία αυτή. Το ίδιο συνέβαινε και με τα δυτικά ξενικά κόμματα. Τα μέλη του Αγγλικού Κόμματος χαρακτηρίζονταν πράκτορες της Αγγλίας, που υπονόμειαν τα εθνικά συμφέροντα και τη θρησκευτική ελληνική παράδοση.

Με άλλα λόγια, το όλο ζήτημα αποτελούσε μάλλον παράμετρο πολιτικών διαφωνιών και διεθνών σχέσεων παρά ζήτημα δογματικό ή παραβίασης των ιερών κανόνων. Ο *Αιών* αποτέλεσε συνεπή εκπρόσωπο των συντηρητικών αυτών απόψεων, εκφράζοντας τόσο την προσήλωση στη Μεγάλη Ιδέα, όσο και την διατήρηση της θέσης της Ελλάδας σε μια ενοποιημένη ορθοδοξία, σφιχτά δεμένη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Ρωσία.

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστοπούλου, Σια, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919: οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: από το μιλλέτ των ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Πεδίο, Αθήνα 2013
- Αντωνάρακου, Ελένη, Αμπατζή, Ευρυδίκη, «Η Συμβολή της Τυπογραφίας και του Τύπου στην Εδραίωση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος και των Θεσμών, στη Διάδοση της Παιδείας και στην Κοινωνική Εξέλιξη (1833-1880)», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου ελληνισμού 1499-1999*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Στάικος, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2000
- Γούδας, Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι: των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Α' Κλήρος, Γρηγοριάδης, Αθήνα 1971
- Dakin, Douglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009
- Δασκαλάκης, Απόστολος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1965
- Driault, Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997
- Frazee, Charles, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852*, Δόμος, Αθήνα, 1987
- Θαναηλάκη, Πόλλη, *Αμερική και Προτεσταντισμός: η "ευαγγελική αυτοκρατορία" και οι οραματισμοί των αμερικανών μισιονάριων για την Ελλάδα το 19^ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005
- Κεχριώτης, Βαγγέλης, «Οι ιδεολογικές προϋποθέσεις των νέων χριστιανικών κρατών», *Προβλήματα της Νεοελληνικής Ιστορίας, Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008
- Κιτρομιλίδης, Πασχάλης, «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013
- Κιτρομιλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996
- Κουμαριανού, Αικατερίνη, «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού τύπου (1789-1922)», *Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια, ΕΙΕ, Αθήνα 2005
- Κουμαριανού, Αικατερίνη, *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τόμος 1, ΕΙΕ, Αθήνα 2008

- Μανιτάκης, Αντώνης, *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το Κράτος- Έθνος*, Νεφέλη, Αθήνα, 2000
- Ματάλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία, οι περιπέτειες μιας σχέσης: από το Ελλαδικό στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002
- Maurer, Georg Ludwig von, *Ελληνικός λαός*, μετάφραση Όλγα Ρουμπάκη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσος Βουρνάς, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976
- Μπαλάνος, Δημήτριος, *Θεόκλητος Φαρμακίδης*, Αθήνα 1933
- Πανταζόπουλος, Νικόλαος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρίας Μελέτης «Φερών-Βελσίνου- Ρήγα», 1998
- Παπαγεωργίου, Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005
- Πασχάλης, Δημήτριος, *Θεόφιλος Καΐρης*, εισαγωγή Βασίλειος Κύρκος, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 1996
- Πετρόπουλος, Ιωάννης, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985
- Πετρόπουλος, Ιωάννης, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1982
- Σκοπετέα, Έλλη, *Το Πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτροπο, Αθήνα 1988
- Σκριβάνου, Ιωάννα, *Ο Συνοδικός Τόμος 1850: Όψεις της εθνικής μας ταυτότητας μέσα από τις εφημερίδες Αιών και Αθηνά, 1850-1852*, Μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα: «Ευρώπη, Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα», Αθήνα, 2006
- Τρωιάνος, Σπύρος, Δημακοπούλου, Χαρίκλεια, *Εκκλησία και Πολιτεία, οι σχέσεις τους κατά το 19ο αιώνα (1833-1852)*, Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1999

Πηγές

Αιών, 30-10-1838

Αιών, 6-8-1839

Αιών, 12-11-1839
Αιών, 1-1-1840
Αιών, 3-1-1840
Αιών, 28-1-1840
Αιών, 22-3-1842
Αιών, 8-12-1843
Αιών, 12-1-1844
Αιών, 28-1-1844
Αιών, 13-6-1845
Αιών, 4-7-1845
Αιών, 25-8-1845
Αιών, 18-1-1847
Αιών, 28-1-1848
Αιών, 4-2-1848
Αιών, 22-2-1848
Αιών, 27-7-1849
Αιών, 20-5-1850
Αιών, 8-7-1850
Αιών, 12-7-1850
Αιών, 19-7-1850
Αιών, 9-8-1850
Αιών, 29-9-1851
Αιών, 7-5-1852
Αιών, 10-5-1852